

ВОРУСЬКИЙ .

„БОРЕК 12“

— Вітай до нас, онуку, вітай,— зрадів дід, побачивши молодого, здорового студента.

— Дякую за привітання,— відповів той і голосно поцілувався зі старим. Біля пічки стояла бабуся й радісно всміхалась.

— Доброго здоров'я, бабусю.

— Дякую, Степаночку, дякую.— Вона витерла запаскою рота й, взявши голову Степанову в свої руки, кілька раз поцілувала.

— Тож-то ти виріс, Степане.

— Це ти, Степане, якраз попав до нас,— радів старий.

— Що, мабуть, нема можливості вдержатися у Львові,— запитував одного разу за вечерею дід.

Степан махнув рукою.

Старий повісив голову.

— Вже я не побачу України вільною, Степане.

— Ще, може, побачите, тільки треба шанувати себе.

— Коли вони, Степане, вже ось тут мені стоять.— Старий показав на горло.

— Чим більше, діду, вони будуть нам допікати, тим скоріше прийде їм кінець.

Старий дивився на Степана, і надія заглядала до нього.

— Ой, коли-б то, коли-б то.

*

— Пане коменданте,— докладав жандар.— До Симока Якима прийшов з Сокаля якийсь парубок: як видно по ньому, не з простих, але одягнений по-простому.

— Ну-у.

— Іду я селом, коли дивлюсь: вулицею йде якийсь парубок. Пройшов повз мене й навіть шапки не зняв, не вклонився. Тут-то я й помітив, що це, мабуть, не з наших. Хотів я його затримати, але, провівши до Симаків двору, я вирішив раніше сповістити вас, проше пана.

— Йди зараз до чергового й дай вичерпливі відомості. Розумієш?

— Розумію, цю-ж мить.

Поліцай вийшов, а комендант замислився.

— Та-ак, це людина не з простих і не з тутешніх,— вирішив він.

— Наші за двадцять кроків знімають шапки.

На третій день вранці до Якимової хати ввійшов недалекий сусіда-поляк.

— Доброго ранку вам,— облесливо привітався він.

— Доброго здоров'я,— відповіла стара.

— Вітайте.

— Дякую.

Степан не спав. Він чув, як до хати хтось увійшов.

„Якась сволоч“, подумав він, почувши балачку. Він непомітно зробив з-під покривала дірку й дивився на гостя. Той хутко балакав зі старою й раз-по-раз поглядав на ліжко.

„Та й є сволоч“, вирішив Степан: „шпik“.

*

„Доводжу до відома пана повітового начальника: 15/X цього року до прирученого мені села прибула якась невідома особа. По вжитих мною заходах виявлено, що то внук хлопа Якима Симока. Приїхав зі Львова, а чого — невідомо. При цьому надсилаю особисті матеріяли, які вам скажуть більше за цю людину.

З пошаною пан комендант Угринівського постерунку Казік Заблоцький“.

Дочитавши докладну записку, Сокальський, повітовий начальник жандармерії, взяв особисті матеріяли. Він був сердитий на Угринівського коменданта й тепер замість того, щоб розбиратись у матеріялах...— і що він там вигадує? Всякий дурень хоче вихвалитись: чи не гадаєш ти, холеро, в начальники повітові?!

Він розсердився.

— Ні, не доведеться тобі вискочити вище того, чим ти є.

Ліва рука його підняла на столі сукно, а права засунула під нього папера.

Всякий варіят¹⁾ наровить вскочить у той час.

Пан Заблоцький ходив по своєму кабінеті.

— Чим-же з мене не начальник повітовий,— оглядаючи себе, говорив він. — Чи заслуг перед ойчизною в мене бракує, чи що.

На фронті був. Більшовиків бив. Німців бив. І тепер — він перейшов мовчки по кабінету — податки в мене в порядку. Хлопи мовчать. О-о-о!.. Тим я добре роти позатикав. Ну, а тепер ось цей. Тепер, напевно, пан начальник зверне на мене свої уваги.

Він сів.

Після гарного, з випивкою, сніданку знехотя увійшов він до свого кабінету. Тихо й тяжко він сопить, сідаючи на розвихляне крісло. Знехотя рука його сунеться до дзвінка: д-р-р-р. До кабінету вбігає ординанс.

Він оглядає його призириливо й також знехотя говорить:

— Клич на мельдунк²⁾.

— Слухаю, пане начальнику, — гукає той, витягається у струнку, прикладає до лоба два пальці, повертається й виходить.

Натомість входить якийсь комендант з якогось села.

— Дзень добри, пане начальнику.

¹⁾ Божевільний.

²⁾ Рапорт.

— Добри, добри,—нехотя відповідає він. Комендант хутко мельдує, але з остраху збивається й знов починає. Він його не слухає.

— До п'юрунув ясных, од холери ценжкей,—гукає він ізривається з місця. Комендант стає струнко.

— Преч, варіаце...—гукає він. Той з острахом відходить до дверей.

— Ха - ха - ха,—сміється пан Заблоцький.

Час - би мені, час.

Треба буде того фацета добре дослідити, може якраз „пан буг“ надіслав. Чого доброго. А тоді...

※

Одного дня в гміні сталась надзвичайна пригода.

— Янек, а йди - но сюди,—кликав помічник писаря свого писарчука. — Диви - но лист якомусь. Він подивився на печатки.

Зі Львова, і якомусь Симоку.

— Хіба в нас мало є Симоків,—відповів Янек, заклав ручку за вухо й підійшов до свого колеги.

— Покажіть.

— Тож - то і є, що в нас Симоків є багато, але ні один з них не зветься Степаном.—Він передав листа Янкові. Той оглянув листа навкруги.

— Гарний почерк,—зробив він висновок.

До канцелярії увійшов писар.

— Що це ви байдакуєте,—сердито звернувся він до них.

— Та ось лист прийшов якомусь Симокові Степанові, адресований до нас, а...

— До холери ясней, скільки разів я вам буду говорить, що коли прийде лист на Степана Симакова, то мені його негайно давайте.

— Нам пан не говорив того.

— А нехай - би й не говорив, а коли прийшов лист на людину, яка в нас на підозрінні, то зараз - же треба мені його нести.—Він хрюпнув дверима й вибіг.

— Ти, Янек, що - небудь зрозумів.

— Нічого.

— Ну і я нічого не розумію.

Зрухували плечима писарчуки. Писар мов - би божевільний біг по селі.

— Диви - но що це з нашим писарем,—говорили селяни, показуючи один одному.—Чорти його батька знають, може знов якого лиха накликає.

— Єсть, пане коменданте,—радісно заговорив писар.

— Нічого не бачу.

— Так от дивіться. Писар вийняв з кешені конверту й показав комендантові.

— Це що!

— Подивіться.

Комендант взяв листа й перечитав: „Сокальський повіт гміна Угринів, село Угриново Степанові Симок“.

„Е“, подумав.

— Сідайте.

Писар сів, а комендант побіг до другої кімнати.

— Зараз ми довідаємося, що там пишуть нашому паничеві.—У парі над баняком клей розм'як, і комендант міг вільно добути листа.

„Степане, сім'ю нашу спіткало нещастя передчасно від тяжкої хвороби. Повмирали мої брати. Знаходжусь у великій небезпеці, і щоб не захворати, піду до Перемишля, де буду працювати й жити. Кардаш. Львів 20 р.“.

— Нехай пан перечитає,— подав комендант писареві листа.

Той взяв, пильно передививсь, зрушив плечима.

— Звичайний собі лист.

— Це - ж то й мені здається.

— Мені теж здається, що в того парубка ми не доб'ємось нічого.

— І я так гадаю. Це звичайний собі хлопак.

Того - ж дня Степан читав:

„Степане, товаришів з нашої організації розстріляно. Знаходжусь у великій небезпеці, і щоб не потрапити до рук поліції, тікаю до Перемишля, де й буду працювати. Кардаш. Львів“.

— Тільки нас двоє залишилось.

Степанові руки стиснулись у п'ястуки¹⁾.

*

Агент Львівської охоронки підійшов до одного будинку Шевченківської вулиці.

„Ч. 28 Шевченківська вул.“—прочитав він з боку дверей на стіні.

— Тут.

Охоронка знала, що не всі люди з комітету заарештовані й більш того: вона знала, що ті люди, які їй найбільше потрібні, зникли десь і де, вона не знала.

Довго працювали кращі її агенти, аж поки випадково одному з них вдалося натрапити на квартиру Симока.

В сінях заверещав дзвінок, і за хвилину до дверей підійшла господиня.

— Хто тут,— запитала вона.

— Свої.

Клацнув засов і двері відчинились.

— Я до товариша Симока,— заговорив чисто по - українськи агент.

— Заходьте, будь ласка, до покою,— запросила господиня.— Ви, може, студент?

— Так, я—товариш Симока: ми з одного факультету.

— Заходьте. Зараз пана Симока немає дома, він кудись поїхав.

— Я знаю, що він кудись поїхав, але мені треба його адресу.

Сек прямо дивився в вічі господині.

— Він тут десь залишив свою адресу, але...— вона зупинилась.

— Але що,— перепитав агент.

— Але її сьогодні ранком взяв, тут один приходив.

¹⁾ Кулаки.

— Ви його прізвища не знаєте.

— Ні, він поїхав до Перемишля.

— Давно це було?

— Ще ранком.

— До побачення,—попрощався агент і хутко вийшов з помешкання. На дворі він на бігу витяг годинника й зупинився. Потяг вже відійшов.

Він вже було повернув, щоб іти до охоронки, коли раптом гарна думка народилась у його голові:

„О п'ятій відходить кур'єр, а він на півдороги обминає того потяга“.

Вже зі станції агент телефонував до управління:

„В справі, дорученій мені, їду до Перемишля. Кобетко“.

*

На п'ятій станції від Львова Кобетко зліз зі свого потягу й пішов до другого, що вичікував, коли перейде кур'єр.

— Я до панових послуг,—зрадів головний начальник потягу, коли Кобетко йому показав відповідного папера...— Скоро буде перегляд квитків, то прошу,—запропонував начальник.

Товариш Кардаш сидів у вагоні третьої класи й слухав навколо себе розмови.

— А де пані їде,—питала сусідка Кардашева другу пані.

— Їду на село.

— Далеко.

— У Пензький повіт.

— І чого-ж це пані з міста та в село.

— О-о-о, проше пані, не маємо права сидіти тут, тоді як навколо нас така темрява, таке дикунство. Я, проше пані, їду на село: буду вчити хлопських дітей.

— А як-же пані буде їх учити, коли вони всі українці?

— О, моя дрога пані, тож-то і є, що я їх їду вчити по-нашому, по-польському.

— То пані вчителька.

— О, ні, я й не думала бути за ню. Я до цієї пори була за санітарку при лікарні, але тепер я вирішила, що більше зроблю для ойчизни користи, коли буду вчити те бидло. Та до того ще тепер добре платять за навчительство.

— Пшепрашам, пані, я щось пані запитаю. У мене, проше пані, є дочка, читати й писати вона може...

— А скільки їй років?

— Їй вже двацять три роки.

— Вона, може, вже заміжем?

— Ні, ні, тож-то і є, що незаміжня.

— Нехай пані з'явиться з нею до відділу освятового, то приймуть. Балачка перервалась. До вагону ввійшло троє людей.

— Покажіть білети.

Кондуктор переглядав білети, а позаду його Кобетко приглядався бистрим очима до облич пасажирів.

— Ваш білет,—звернувся кондуктор до Кардаша.

— Прошу.

Кобетко подивився мишачими очима на нього. Кондуктор обернувся до Кобетки й тихо шепнув: до Перемишля.

Але Кардаш того не пропустив. Він помітив погляд Кобетки, і його вуха торкнувся тихий шепіт слів кондуктора.

„Когось шукають“ подумав він.

„Він“, подумав Кобетко, і коли було закінчено перегляд квитків, перейшов у вагон, де сидів Кардаш, і вже більше не спускав його з очей.

У Перемишлі Кардаш вискочив з вагону й хутко пішов у станцію. „Przemyszl“—кинувся його очам польський напис на станції. Трошки нижче, додавалося: „Перемишль“. Недалеко біг за ним Кобетко. Біля невеличкого будинку на одній вулиці Кардаш зупинився.

„Українська книгарня“ прочитав він на невеличкій таблиці над дверима й увійшов досередини.

— Доброго здоров'я.

— Здорові, а що ска... О, це ти, Кардаш.

— Я.

— Якими судбами тебе принесло? Заходь сюди. Товаришко Галю, а йдіть -но сюди.

З-за шахфи вибігла рум'яна Ганна.

— О!

Кобетко підійшов до книгарні.

„А-га-га. Ось ваше кубло. Добре“. Він вийняв нотатку, оглянувся навкруги й записав:

„Вулиця Сенкевича, ч. 18“.

*

Товариша Кардаша заходами Ходака й Галі було влаштовано при книгарні працівником, і тепер вони сиділи всі троє за прилавком і розмовляли:

— Ти знаєш, Кардаш, що цей Джміль, я його зразу впізнав. „Наш думаю, та й годі. Трошки сумнів взяв мене до орла, що на кашкеті, та до мундуру.

Ганна сиділа й усміхалась. Їй приємно було згадати Васняка.

— Тепер він вже, мабуть, на Україні.

Всі затихли. Ці слова заставили їх перенестись на Червону Україну, кожен з них у думці заздрів Джмілеві.

— Ми з ним передали важливі документи,— додав Кардаш.

Двері відчинились і до крамниці ввійшов невеликого росту чоловік.

— Доброго здоров'я вам.

— Вітайте до нас.

— Дякую.

— А що скажете?

„Ось де ви, голубчики“, подумав невідомий.

— Може у вас є підручники.

— Вам для якої групи?

— Для третьої групи сільської школи.

— Здається, є; подивіться, панно Ганно.

— Я зараз, — встала Галя й почала шукати.

Кобетко стояв і спокійно поглядав навкруги.

— Хіба тепер у вас дозволено провадити навчання українською мовою.

— Ех, де там дозволено; ось так бідкаємось, як можемо: то в мене на квартирі, то десь в іншому місці.

— І як же ви реагуєте на цю справу, — запитав тов. Кардаш.

— Та як ми можемо реагувати. Аби зброю та було - б кому керувати — тоді - б ми реагували.

Тов. Ходак переглянувся з Кардашем. Невідомий це помітив і продовжував далі.

— Ось ви, нехай ви, сидите тут, торгуєте книжками, а того й не чуєте, як стогне нарід під тягарем шляхти.

— Дорогий товаришу, — заговорив тов. Ходак.

— Що ми можемо зробити, коли ми обеззброєні, коли ми загнані ось у ці крамниці.

— Треба зробити повстання, — нагнувшись тихо, прошепотів невідомий.

— Для того потрібні організовані маси, — вмішався Кардаш.

— А ви гадаєте, що маси не організовані. Треба тільки вогню, щоб запалити те загальне незадоволення. Треба тільки вогню.

Ганна стояла біля прилавка й слухала.

Відходячи, невідомий обіцяв навідуватись частіше й передавати все, що він почує на селі. Та й, взагалі, обіцяв звязатись з ними.

— Тепер, товариші, — радів тов. Ходак, — тільки вміло й уважно треба нам надсилати літературу й, коли треба, самим з'являтися туди для переведення потрібної праці.

— А де ж це він працює, — запитала Ганна.

Ходак переглянувся з Кардашем.

Вони забули запитати адресу того вчителя.

— Нічого, іншим разом узнаємо.

Кобетко настирливо домагався, щоб його було зараховано до гурту. Довго вивіряли його товариші й накінець було вирішено прийняти його до своєї групи.

Кобетко ретельно відвідував товаришів. Він вже познайомився з багатьома товаришами з 38 Львівського полку.

„Бач, як розвернули... працю“, думав він. „Ну та, нічого, тепер ви в моїх руках“.

Одного разу після довгої розмови товариш Ходак сповістив йому про тов. Симока.

Той працює в Сокальському повіті.

— Я знаю Сокальський повіт. В якому він селі?

— В Угринові.

— Им - м так, — протягнув Кобетко, і на тому розмова скінчилась.

А коли вийшов з кімнати Ходака, записав:

„С. п. с. Угриново“.

— Прекрасно.

Бажаючи витягнути від товаришів якомога більше, Кобетко розповідав їм неймовірні речі.

В наслідок цього було вирішено надіслати одного товариша на село для ознайомлення з положенням. Їхати випало т. Кардашеві.

Одного разу товариші зібрались, щоб обміркувати остаточно про справу. Вже було вирішено всі питання й розмова з'їхала на різні теми, коли в двері постукали два рази раз-по-раз і три рази разом.

— Свої,— сказав Ходак і відчинив двері.

До кімнати вбіг блідий Петро.

Він в-осени залишився при поручникові і був при ньому до цього часу.

— Товариші,— заговорив він і сів.

— Що таке?— злякано запитали всі.

— В чім справа?

— Товариші, ми зражені!

— Ким?— запитало троє грудей.

— Мені сьогодні поручник дав якогось таємного пакета, щоб однести до охоронки. Пакет був дуже важливий, інакше поручник одіслав-би з розсильним. Він наказав мені здати його самому начальникові до рук. Заходжу я в кабінет, а з правого боку сидить біля нього...

— Хто?— запитали всі троє.

— Наш сільський учитель.

— Значить, ми розкриті.

— Слухайте далі. Я зробив вигляд, що його не помітив, а обернувся так, щоб він не впізнав мене.

Тут-же було вироблено плана знищити провокатора, і другого ранку біля залізного мосту через Сян було знайдено трупа.

Ніхто не знав, хто був труп, і ніяково охоронці впізнати.

„Кобетко, агент Львівської поліції“, довідалися товариші з документів, які були зібрані в забитого. З тих-же документів вони взнали про те, що місце знаходження їх і Симока ще невідоме місцевій охоронці. Кобетко держав ще до часу в таємниці.

В газеті писалося:

„В Сокальському повіті з'явився загін більшовиків, бандитів, які напали на кілька фільварків і пограбували їх. За відомостями виявилося, що бандитами керує колишній студент Львівського університету Симок.

Банда грабує й убиває польську людність.

На місце надіслані наші загони поліції, щоб ліквідувати банду в майбутньому часі. Закликається всіх, кому дорога вітчизна, стати їй на допомогу.

„Пропонується всім...“

— Читав, товаришу?

— Читаю!

— Отже, товаришу, є перспектива.— Кардаш ходив по хаті, розмахуючи руками, балакав:

— Ти знаєш, Ходак, що сьогодні може статись? Га?— Він підійшов ближче.— Все селянство, весь нарід може повстати— і тоді...

— Треба й нам бути до того менту готовими,— згодився Ходак.

— Ось і Галька біжить; теж з газетою в руках,— заговорив, дивлячись у вікно, Кардаш.

Двері відчинились, і в кімнату вбігла тов. Галій.

— Здорові. Читали?

— Обидва мовчки показали на свої газети.

— Це - ж, товариші, радість, — раділа вона.

— Нам треба буде звязатись з хлопцями. Комусь з нас треба сьогодні навідатись до казарм. Дійсно, нам треба бути готовими.

— Я піду перша, — обізвалась Галія. І коли вона почула про ті бажані події, хотілось робити, робити й робити для тих перспектив, що тепер висувались перед ними.

— Я піду, — твердо повторила вона.

Ходак з Кардашем переглянулись.

— Гаразд.

Тов. Галій перейшла моста через Сян і попрямувала вулицею до казарм, коли нараз почувся військовий спів: із - за рогу струнко вийшов невеличкий відділ жовнірів.

Z pod mego Jaszka,
Z pod mego kochanka
Konika prowadzi
Konika prowadzi

Перемиські фортеці за часи імперіялістичних військових ситуацій більшість було висаджено, лише деякі з них залишились цілі.

Наполовину цілим залишився й „Борек ч. 12“. Підземні ходи й льохи були цілі, була також ціла оборонча частина, яка складалась зі трьох бань.

Після обслідування, комісія вирішила зробити тут склад вибухових речей, і тому тепер чоловік сорок жовнірів 38 полку підходило до цього.

Три дні возили самоходи динаміт, піроксилін та порох різних гатунків, а на четвертий залізна брама зачинилась, і за нею залишилось дванацять жовнірів.

Наказ

„Не дозволяється шкарбати по долівці чобітьми“.

„Не дозволяється палити цигарок“.

„Не дозволяється запалювати сірники“.

„Не дозволяється розпалювати поблизу огонь“.

Перечитав на стіні один жовнір і пішов займати пост.

Кругом „Борека“ густо росли різні колючі рослини, сплетені аршинів на три заввишки колючим дротом.

Жовнір підійшов до однієї бані й подивився перед себе.

В тому якраз місці було спеціально зроблено галявину, і через неї було видно рівні, як тік, поля, сіножаті з блискучою річкою, знов поля й тумани.

„Ось де гинули тисячі руських вояків“, подумав жовнір, і перед його уявою стала жажна картина минулої війни.

Про неї тепер свідчать сотні тисяч мовчазних хрестів, що стоять навкруги, і ті міцні бетонно - крицеві тверді, що їх поруйновано набоями.

— Війна, війна!..

Біля воріт стояв Петро.

— О, ви що тут робите,— запитала Галя.

— А ви чого сюди зайшли.

— До вас.

Петро оглянувся навкруги.

— Ходім, походимо, побалакаємо. Може, що нового,— запитав,— коли вони відійшли від брами.

— Є, товаришу. Ви читали сьогоднішню газету.

— Ні.

— Так дивіться.

Вона вийняла газету й показала Петрові. Той хутко перебіг очима по сповіщенню.

— Це наш товариш,— гордо завважила Галя.

— Почалось,—зрадів Петро

— То-то мій поручник щось не при собі.

— Що роблять хлопці?

— Ви бачили— недалеко марширував відділ?

— Бачила.

— Де вони пішли при повній амуніції.

— На форт, вартувати біля вибухових речей.

— Що ви кажете,— спіймала вона за руку Петра.

— Так, але-ж майте спокій, я сьогодні ввечері буду у вас, поінформую про все.

Назустріч ще далеко йшов Петрів поручник.

— Вертайтесь,— шепнув Петро, і Галя повернула назад.

— До побачення.

— Tu psiajucho, jak ja widze — жартуючи заговорив поручник і, підійшовши, злегка вдарив Петра нагайкою.

— Idz no do domu, tam robota jest!

Того-ж вечора Петро сидів у кімнаті в Ходака й інформував товаришів про те, що поруч своїх хлопців пішло на варту до „Борека 12“.

— Нам треба негайно звязатись з ними,— вирішили вони.

Звязок мав вести Петро.

*

Жовнір скривився: і які-ж її наслідки.

— Скільки твоїх, Україно, синів загинуло й за що. За те, щоб ми тепер знов клали життя своє за шляхту. Щоб ми тепер повірились.

— Stoj, kto idzie,— почувся голос вартового біля брами.

Жовнір заходив по борецьким невеликих склепів. Дхнуло порохом.

І цей-то запах збуджував у жовніра думки і тривожив його нерви.

*

З села Угриново вилетів півень червоний.

З села до села літав він по-над Галичиною й сідав там, де стояли фільварки багатих магнатів. Охоплював їх своїми крилами, і коли відлітав, то на тім місці лишались лише купи попелу.

Співав півень, а селяни слухали й говорили по - між себе:

— Скоро буде світанок.

Сполошилася шляхта, розставила свої руки кістляві, щоб спіймати, півня, але він так уміло літав, що тільки обсмалював нігті на руках її, а сам летів далі й співав.

Люди слухали й говорили.

— Скоро буде ранок.

— Ближче до Карпат нам треба посунутись, — говорив Степан.

— Так веди - ж нас, з тобою ми підемо скрізь, — відповідали хлопці.

— Там ми заберемось на найвищу гору, зліземо на найвищу смереку й гукнемо на вас поневолену Україну.

— Час.

І йшли.

Перелякана жандармерія тікала врозстріч. Шляхта з жахом чекала й ночами й днями нападів.

*

Степан з хлопцями своїми вже був під Перемишлем, а шляхта дивувалась, куди подівся загін „бандитів“.

Військо стояло по селах даремно, їло хліб і ячню, пило молоко селянське та знущалося над селянами досхоchu.

Населення терпіло й чекало.

Одного разу на вулицях Перемишля якийсь дідок питає, де буде вулиця Сенкевича.

Довго питає він, бо гонорові пани та підпанки й балакати з ним не хотіли. Аж якась молодиця вказала йому.

— А вам якого числа треба.

— Вісімнацятого.

— О, то це недалеко. Он бачите той невеличкий будинок, то буде він.

— Дякую.

Біля числа 18 старий зупинився й повів по будинкові очима.

„Українська книгарня“, прочитав він над дверима.

— Тут.

Дід оглянувся навкруги й бадьоро, не по - старечому, підійшов до дверей.

— Здорові, діду, — відповів Ходак.

— Вітайте до нас.

— Дякую. Поблизу нема нікого, Олексю?

— Ні, нема, — здивовано відповів Ходак й хотів щось спитати, але в той мент дід зірвав бороду й вуса.

— Симок, — вигукнув Ходак. — Яким робом?

— Мовчи, заховай мене де - небудь, після поговоримо.

З другої кімнати виходили Кардаш і Галій.

О!

Увечері була нарада, і на ній був тов. Симок.

— Ми, товариші, зараз прямуємо на Прикарпаття. Там між скелями нам вільніше буде жити, там ми зів'ємо собі гніздо, фортецю, і звідтіля нас чекайте.

Звідтіля ми будемо гукати на всю Україну, будемо кликати до повстання проти клятого ворога.

Вся наша біда в тому, що слідів своїх ми захвати не можемо.
— А тут, товаришу,— говорив Ходак,—також є можливість мала. Не знаю, як ти подивишся на цю справу.

— Що таке?

— В наших руках „Борек 12“ з вибуховими речами.

— Як у ваших руках? Яким чином?

— Там вартують свої хлопці з 38 полку.

У Симока назріла гарна думка.

—... і собі призапасимо скільки треба пороху, а решту знищимо й тим самим ослабимо шляхту та спробуємо захвати за собою сліди. Всі погодились.

*

Біля півночі жовнір, що стояв біля брами, почув тихе шарудіння. „Йдуть“, подумав і замість того, щоб гукнути „Stoj, kto idzie“, він тихо висунув засова.

Тихо нявкнула брама, і в неї увійшло бадьоро кілька десятків темних постатей.

Дев'ять поляків спало в невеликій кімнаті льоху.

Деякі розмовляли крізь сон, деякі гукали, їм, мабуть, снились діла недавні. А їх чимало було в них. Що-день доводиться мати діло з хлопами за кури або за яйця. Рушниці стояли в кутку, й тому не доводилось мати діла з вогнем: хлопці потурбували себе тільки тим, що пов'язали самих жовнірів. Тов. Симок підійшов до телефону.

— Allo! Slucham!—відповідали зі штабу.

— Балакає „Борек 12“,—заговорив Степан українською мовою.

— Со? Со? Kto rozmawia?

— Розмовляє начальник повстанчого загону й разом з тим „Бореку 12“, тов. Симок.

В трубці почувся гамір. Степан добре міг розібрати, як хрюпали двері й хтось підбіг до телефону.

— Алло! Борек 12.

— Ні, не Борек,—відповідав Степан,—а тов. Симок.

— Со? Со?

— Те, що чуєте.

Степан знов почув страшний шум і гримання дверима.

— Ну, тепер, хлопці, далі. Скоро треба сподіватися, що з Перемішля під'їдуть сили.

Було взято кілька паків з порохом, прилаштовано гнота.

— Ну, тепер мерщій звідсіль.

*

О пів на третю здригнулась земля, здригнулись будинки, здригнулись ліжка, а з них повилітали пани й пані.

— Matko boska!—вирвалось з тисяч грудей.

Але вибух заглушив все.

На десятки верстов освітив вогонь навкруги. Перелякані селяни говорили.

— Починається.

— Ха - ха - ха - ха - ха - ха... — реготали в штабі, взявшись за живіт.

„Вчора відомою бандою, на чолі якої стояв Симок, було добуто, після впертої боротьби з невеликою частиною наших жовнів, „Борек 12“, де було складено чимало вибухових речей. Незадовго після того в Бореку стався великий вибух, очевидно, від невміння бандитів ходити коло пороху“. І далі петитом: „Загинула вся банда, на чолі з її доводцею Симоком. Tedy im droga!“

1925, 2 - VI

Київ

О. БУРГАРТ

ЖОВТЕНЬ 1917 Р.

Вони із заль Зимового Дворця
Вже чули, як клекочуть Невські хвилі,
І радились: війну постановили
До переможного вести кінця.

Десь вихор вже скидав з небес сонця.
А тут тривожно кожний звук ловили:
Хто знав, чи скаче кінь червонокрилий,
Чи то нерівно б'ються їх серця?

Із вікон дивляться: немов вітрило
Лягло на обрій, всесвіт заступило,
Забравши в бран червону далечинь.

Росте, росте, мов буря по-над степом,
Яксь чужа і велетенська тінь
Низької постати у сірім кепі.

В'ЯЗНИЦЯ

Занедбаний Пале - Рояль — вигідне місце, щоби мріяти про відновлення монархії у Франції. Хоч географічно він міститься в центрі Парижу — морально він дуже далеко у провінції, а руху в ньому навіть менше, ніж на базарному майдані якогось пуатвенського містечка. Між Оперою та вулицею Ріволі, в як найрухливішому місці, його оточує багато життя, а мало в нього проходить. Цеє кладовище ідей менше людей відвідує, ніж Пер - Ляшез¹⁾. Крамниці тут таємничні. Може, вони занехаяні, живуть спогадом про покупців у перуках та сподіванням, що повернеться король.

Душа монархії незгинна. Тим-то під цими галереями вперто тримаються потайні книгарні. Вони продають „Зведенницю“, що нею Д. Леон Доде розважав Філіпа Орлеанського, який буде за французького короля, коли допоможе бог, а ще трохи й ми, невірні. Адже треба дати цьому принцеві щось до смаку читати, поки він чекає на своє царювання. За доби, коли багацько людей з нічого досягають, мовляв, чогось своєю працею, ця запізніла величність скромно залишає світ трудящим, а собі застерігає французький трон. Точнісінько, як князь чи кардинал робляться академіками без творів, принц Орлеанський може бути за короля без подвигів. Д. Шарль Мора легко знищить кожного, хто насмілиться гадати, ніби красномовних прихильників замало, щоб довести принцеві здібності, і що принц повинен до цього щось додати від себе.

Право на трон не скасовано брудом колишніх трепіток та колись витончених розумів. Кийки королівських камелотів доповнять картину. Вони вміють не боятися в'язниці й уникати її так само, як розуму.

На Паризьких кварталах позначено якесь ремесство чи ідею: Сантьє продає тканини, Віолет — м'ясо, Маре — коштовності, Пале-Рояль є старий режим, а Санте — в'язниця. В одному блукає вкрита давниною королева тінь, а в другій діє живий Закон. Сен - Лязар¹⁾ виглядає лагідно, мов звичайний будинок свого кварталу. А Санте, така сама надійна фортеця юстиції, як Дуамон — військова, є справжня в'язниця, точнісінько як біржа є фінанси чи Пале - Рояль — мертвяк. Вартові поліцаї, що вкривають знизу догори навколишній насип, здаються вищими за пересічний зріст своєї корпорації, а тимчасом вони згинають спini, притомившись зі своєї праці — ходити вдвох, не мавши що одне одному казати, ходити вздовж муру без крамниць, але муру далеко цікавішого за вітрини з сукнями, капелюхами та тістечками,

¹⁾ Найбільше кладовище в Парижу.

¹⁾ В'язниця.

що доповнюють цивілізацію. Колись погноблення ідей не гербувало ешафотом. З того часу, коли визнаних за шкідливих мислителів підшмалювали на вогні, політичний режим Санте міг-би поширитись аж до перехрестя бульвару Арго, де Д. Дейбле тепер провадить найнекориснішу в Франції після королівської роботу: одну годину праці на рік, а король — нічого.

Духовний поступ — величезний; уже не вбивають людей, що мислять інакше, ніж уряд чи церква. Їх ув'язнюють чи трохи приголомшують, але їм вільно мислити по-своєму, бо вже не відтинають і не палять голів. Не треба плутати вільних мислителів з надто вільними мислителями. Вільні мислителі глузують з церкви, а надто вільні — з уряду. Надто вільних мислителів ув'язнено в політичному кварталі в'язниці Санте. Вони за гидоту і бруд мають, що й досі ще є політичні в'язниці, коли церковні вже скасовано. Такі невірні мають собі місце по другий бік того прекрасного муру, що перед тим сновигають поліцаї. Республіканська в'язниця має два відділи: загальне й політичне; тут виявляється великий поступ, бо колись політичні в'язні пробували вкупі з злодіями. Тепер два відділи. Який жахливий занепад громадської думки, що радіє, створивши полегшений режим ідейним в'язням! Бо політична в'язниця — це в'язниця ідей. Проти них уже немає сокири, огнища, попівських співів, відлучень та благословлянь, а тільки цей добре охоронюваний мур, що за нього можна потрапити з дозволу Д. судового слідчого Жюслена. Але надто вільні мислителі вважають, що хоч як зменшено замах на свободу думки, він лишається, проте, не менш огидний. Попіл з огнища Етьєни Доле став за підвалину мура політичного кварталу у в'язниці Санте. Д. Жюслен бере спадок по великому інквізиторі в історії ганьби людського духу.

У республіканській в'язниці треба відрізнати два політичні режими: ув'язнення людей, що мислять наперекір урядові, але не вдаються до якихось замахів проти осіб, і ув'язнення кулакових пропагандистів, що б'ють, не подумавши навіть за що саме. Чи-ж можна затримувати, яко політичного ворога, такого завзятого, що каже Д. Леонові Доде: „Гукай: живи королю! — інакше приглушу?“

В'язниця мені відповість, бо в ній сидять убійниця Гермінія Бертон, депутат Марсель Кашен і добродії, що їх затримано за розгром друкарень; принаймні, проводирів — двох баронів, дуже на тому переконаних, що вони гаразд вчинили, розбивши друкарські варстати й спаливши друковані папери: стара царська й папська ідея. Хвалімо щирість. Барони, спіймані на гарячому вчинкові, просто сказали: Гермінія Бертон 23 січня 1923 р. забила нашого приятеля і проводиря Маріуса Плято. І от ми, королеві люди, зробили такий висновок: треба знищити знаряддя друкувати інші, крім наших, думки. Ми пишаємось зі своїх думок та вчинків і їх ширимо. Щира гра — добра гра. Ми не євреї-брехунці.

Отак витворився почесний зв'язок між двома такими різними ідеями та кварталами — Пале-Рояль і Санте, Монархія і В'язниця. За наших часів, за великих змін у політиці й щасті, раз-у-раз маєш знайомих, а то й приятелів, в арештантському будинкові. Я пригадую адміністратора з'єднаної Компанії Пароплавання, прекрасного діла з великими дивідендами, що закінчила нарочитим банкрутством. Компанія

була така чесна, що давала навіть трохи грошей своїм акціонерам, записуючи у справозданнях фіктивний дивіденд. Така душевна добрість не дала їй, проте, індульгенції за пасив п'ять тисяч франків Д. Адміністратора ув'язнено, але за яким правом: цивільним, політичним чи фінансовим? Я хотів це знати. Двері в'язниці мені посміхались. Тюремник одчинив їх із середини й зачинив за мною. Я оцінював архітектуру каменю та залізних, ретельно пофарбованих, смуг. Суворий цей будинок, а чистий, і челяди в ньому рясно, як на наш час браку прислуги: біля кожних дверей людина в лівреї з великим ключем. Президентство Республіки не зберегло традицій Старого Режиму що до челяди. Вони тривають у новому режимі в'язниці. Ще можна змусити собі служити. Привітання.

Біля віконця в „контроля“ я питаю про Д. шахраюватого Адміністратора.

Тюремний діловод каже мені:

— Його звільнено під заставу п'ятьсот тисяч франків.

Я вклоняюся. Треба шанувати рахубистість. Д. Адміністратор крав так, щоб не тільки до в'язниці потрапити, а й вийти з неї. Не застерігши собі найменше десятих відсотків з загальної суми банкрутства, він не зміг-би дати заставу. Правосудність, приймаючи його гроші, дає хвалу добре зробленим операціям. Небезпечно тільки мало вкрасти. Оця подробиця гнітить.

Я подякував тюремникові, людині ввічливій, і сказав йому, що коли будуть ласкаві мені відчинити знову двері, я охоче вийду, бо гадаю, що ніяка порядна людина не повинна лишатися у в'язниці, коли вийшли бандити. Я прийшов запізно й не побачу депутата Марселя Кашена.

— Пробачте, — мовив тюремник, — він ще тут разом із своїми дванацятьма спільниками. Камера число 4.

Отже фінансове право різниться від політичного. Але про це не сперечаються з чесним тюремником. Я підійшов до дверей з написом: „Ув'язнення“.

Провінційальні в'язниці дуже подібні до звичайних помешкань, хіба що вікна мають ґратовані. Крізь ґрати видно, як в'язні показують вам язика. Ті місця мають обличчя. А Санте нагадує яму та клітку: каміння й залізні смуги. В'язнів погляд не може прохопитись на вулицю. Тут та сама філософія, що й по смертних карцерах та казематах, тільки з паровим опаленням та електрикою. Продуктивна камер зовсім при стелі. Чотирьохкутник товстого скла відхиляється в середину й перепускає повітря так, що побачити неба не можна. В'язень сидить мов у колодязі — проти очей його раз-у-раз повстають мури. Лінії обрію для нього не існує. Місце гігієнічне й безнадійне, чисте й герметичне. Люди з міцними переконаннями псують стіну. Вони видрапують на ній портрет Жана Жореса, республіканський ковпак, червоний прапор. Цього повнісінькі стіни. Багато чого маємо ми, я та в'язні, одне одному сказати про якість французької юстиції та про її невеличкі підступи проти свободи громадян. Банк дає кредит чесній людині, коли доброї репутації комерсанти поручаються за неї, підписавши, що її честь є їхня честь, її борги — то їхні борги. Юстиція не користується з банківських звичаїв. Шановні особи, внісши власними

руками й коштами велику суму чи підписавши поруку, можуть дістати Марселеві Кашену мільйон від французького Банку, але не годину волі від закону.

Міркуванням судді повчальне. Слухайте його:

„Я приймаю заставу від нарочитого банкрота, бо він украв багато грошей. З них він трохи повертає. Я даю йому умовної волі. Це не продано, а дано. Гроші на своєму місці у грошовій справі. Але плутати їх до політичного процесу, це — знечестити юстицію. Д. Марсель Кашен нічого не вкрав, то не можна йому дозволити платити. Хай зробиться він великосвітським бандитом, замість бути комуністичним депутатом, — і нашу касу йому відкрито, щоб він сплатив туди ціну своєї волі“.

Уряд, що його поліцію прекрасно збудовано, хіба що душу зіпсовано, повинен карати за щирість. Коли хтось задумав би чинити ради загального інтересу, як - от Марсель Кашен спробував, то вельможні урядовці втратили б свою вагу. Хто відкидає чужоземну політику уряду, той виявляти це повинен хіба що обережно, як - от зробив шофер таксі¹⁾, коли Рабіндранат Тагор приїхав року 1921 до Парижу. Великого індуського поета, одного з перших людей нашого часу, Французький Уряд прийняв не пишно, турбуючись, щоб у вподобі стати Британській Імперії. Кілька незаможних осіб, що завсіди трапляються в таких обставинах, приклали всіх сил, щоб переконати Тагора, що французи його шанують далеко більше, ніж то вдають їхні міністри. Одного разу посаджено Тагора на автомобіля, щоб одвезти на збори його прихильників. Один з індусів, що його супроводили, мусив сісти поруч шофера. Шофер, показуючи через плече пальцем на величнього старого в довгому сіро-перловому вбранні, запитав у молодого індуса:

— Що воно за тип?

Молодий індус знав досить по-французьки, щоб з'ясувати за десять хвилин проїзду, що це Рабіндранат Тагор, поет з іншої частини світу, але земляк усіх щирих людей.

Візник витяг з кешені газету „Юманіте“, що вранці надрукувала Тагорову поему та його фотографію:

— Оце він? Тоді я везу задурно.

Французьку душу було врятовано перед Робіндратом Тагором.

Зовсім інша пригода трапилася з аташе французького кабінету, коли індуський поет дістав Нобелівську премію. Кепсько зрозумівши першу депешу, він пішов у Французьку Колегію до знаомитого гебраїти-єврея, що повинен був знати всіх на світі рабинів. Професор вислухав його й довго міркував, бо його серйозний розум не швидко наважився припустити таку нісенітницю. Кінець - кінцем, він спитав:

— А чи не буде це Рабіндранат Тагор?

— Це те саме, — відповів аташе: — точного імени нам бракує. Рабин Дранат. Що воно за іден?

Треба, щоб було й кілька аташе кабінетів. Всі не можуть бути шоферами.

Урядовець, великий знавець чужоземних справ, ображається, коли французький революційний депутат вимагає права промовляти до

¹⁾ Найманий автомобіль.

німецьких робітників. Тимчасом Д. головний отаман військ для окупації Руру дуже хотів - би порозумітися з комуністами цієї складної країни. Д. кардинал Рішільє, великий приятель Густава Адольфа та німецьких протестантів, дуже кепсько поведився у Франції з членами так званої „реформованої“ церкви. Гребля Ля-Рошель і мур Санте—з одного каменю в філософії історії. Ця зразкова в'язниця дивує не тільки своєю зовнішньою будовою: архітектура герметизму, за монументальними традиціями старої Бастилії (в політичному кварталі, звичайно), стверджує великий урядовий привілей: замах на індивідуальну свободу. Королівську Бастилію згубило „власне гнітюче сумління“, а республіканська в'язниця з зіпсутим сумлінням чудово живе. Чом не збереться на бульварі Араго сотня тисяч спокійних, витриманих громадян і не заявить, що хоче знищити не тільки мури, а й дух, та повернути французькій душі втрачену гідність? Кілька роялістів сидить у в'язниці за спробу повстати. Може, це розрадить. Спочатку вшануймо їхній рішучий, прекрасний темперамент. Я питаю в тюремного діловода про число камер цих сміливців.

— Баронів у нас немає, — ввічливо відповідає той.

— Шукайте краще. Прізвище з кількох шматків, мов який ребус. Жан дю-Бу-де-Віль чи де-ля-Бу-де-Віль, Д. де-ля-Мот чи де-л'Ам-от — воно й так може бути¹⁾.

Ці молоді спортсмени зовсім не такі люди, щоб бити ззаду, а потім йти геть, задравши кирпу, ніби й не знаючи, що сталося. Признатися за вчинок і приймати відповідальність за нього—це є справжня шляхетність.

Тюремний рахівник прочитав мені свою добре впоряджену книгу:

— У нас є прізвиська: Ежен Рустар, прозваний Ужен ле-бо-Таф та завсідник Гектор Ахіл де-ля-Рош д'Ормуа, прозваний Дюпон. Їх часто запитують на прізвисько. Так їх знають у своєму кварталі. Але баронів у нас немає.

Може, їх уже вислано до Кайєни? Коли ув'язнюють опозиційного депутата та секретарів робітничих груп за погані думки, то, звичайно, можуть вислати на каторгу людей, що руйнували зі зброєю в руках чуже майно.

Але барони, ватажки банди, сидять удома, у вигодах, на вулиці Булонського лісу, навіть застави не давши; та й досить про них говорити—дуже вже це високі персони. А, може, дарована їм воля свідчить, що в них кулака більше, ніж розуму? Ув'язнювати треба ідеї. А ідеї Марселя Кашена турбують Д. Пуанкаре, що його чудова юридична свідомість цілий світ могла-б за жертву принести римському праву.

Мені шкода, що я не можу висловити баронам свою хвалу й від них навчитися. Керівники „Аксіон Франсез“—Д. Доде що до лайки, а Д. Мора що до теорії—знають, що їм казати. Але що думають ті, які проти них, коли вони, взагалі, щось думають протягом століть людського існування й боротьби?

¹⁾ Гра слів: du Bout de Ville — з крайміста; de la Boue de Ville — з міського болота; de la Motte — висока (властиво, з горба); de e'Ame houte — з високою душею.

Ми — не з однієї вулиці. Вони зайдуть до своїх чудових приміщень, щоби спочити після кожного „діла“, а я можу потрапити до в'язниці. Не ганьбімо спочинку, звідки-б він не походив. Його не вкрадено.

Але нам його бракує, точнісінько як виразної думки про юстицію. Вона загрожує, не з'ясовуючи тимчасом закону, і цим ображає людину гірш, ніж арештом. Щасливці не грають у цю гру. Барони шахрують на волі. Вони уникають закону. А Гермінія Бертон, убійниця Маріуса Плято, грала й хотіла дорого заплатити, рівну суму, життя за життя, забити себе, забивши іншого. Ця шляхетна, ганьби гідна і зворушлива дівчина казала на ліжковій лікарні: „Я хочу померти“. Лікарі її врятували. Свідомі люди не мають жалю до великої душі, що в бідолашному, сумному тілі. Гермінія Бертон таки заслуговувала честі вмерти без судових промов. Вона не турбувалася про свою вигоду, — для цього треба жити собі спокійно, — і не шукала собі слави у злочині, бо, вчинивши його, хотіла вмерти. За доби такої байдужності до політики, такої покори перед жорстокістю влади, повстає жінка й дає юрбі приклад відповіді. Кожен дбає про свої справи, а справи країни — потім. Гермінія Бертон думає передусім за націю. В ній збереглася прекрасна душа повстання й огидний демон убивства. Коли їй читатимуть вирок, встаньте судді та лавники! Кара, що їй належить, не касує честі, яку вона заслуговує. Для Гермінії Бертон Леон Доде, потвора з „Аксіон Франсез“ є те саме, що Марат був для Шарлоти Корде. Присуд свій історія дає не за саме вбивство, а залежно від душі вбивника чи вбитого. За той самий удар ножем Равайяк огидний, а Шарлота Корде — чудова. Скільки разів у політичних замахах убійник був гірший за вбитого? Чи можна рівняти нікчемного Ж. Вількера Бута до Абрама Лінкольна? Рауля Вілена до Жана Жореса? Карла Лібкнехта, Розу Люксембург, Міхаеля Колліна, Вальтера Ратенау забили негідники. Добродії з „Аксіон Франсез“ закидають Гермінії Бертон, що вона діяла руками в ідейному диспуті. Вона вразила того, хто мислив інакше, за тактикою королівських камелотів, але різниці та, що вони, замість виходити одному проти багатьох, купчаться спочатку бандою, відкидаючи лицарство, що застерігало людську честь, порівнюючи зброю й число.

Я виклав ці думки своєму приятелеві Пельо, який був в „Аксіон Франсез“, коли заробляв три франки на день з приміщенням та харчами, служивши за наймита в різника. Тепер він сам хазяїн на Люксембурзькому кварталі, а лишився гостинний, не зважаючи на щастя.

Він мені сказав:

— Політика не варта проти різництва. Ремесло моє таке саме, що й у хірурга, а заробляю я багаго більше. Я спритний. Колись слуги прохали нас, щоб їм підшукати гарну родину. Тепер найкращі родини благають нас, щоб їм підшукати слуг. Коли пані повинна лишатися на господарстві, пан сам мусить приходити. Я тримаю угоду з різницькими хлопцями по інших кварталах. Вони зманюють покоївок і посилають їх до мене. Це коштує мені тільки „на чай“. Я повертаю його на крижівці. Цей промисел дає мені звязки. Пані викладає мені свої думки. Прислуги бракує через те, що не шанують уже релігії й не заарештовують усіх комуністів.

— А що пан каже?

— Що треба Леона Доде до міністерства юстиції, а Манделя — до внутрішніх справ. Це піддасть жару.

— А куховарки?

— Вони не люблять анархістів. Хто проти багатства повстає, кривдить тих, що в багатих крадуть. А ти й досі дряпаєш? Чи вмієш ти ще тримати ножа? Праця тепер гірша, ніж за твого часу. Тепер нічим не гербують. Скринька з заробітками порожня. Коли м'ясо подорожшало, покупці вимагають усе залишати: жир і шкіру. На вулиці Сената перед війною продавали багато смачних шматків. Старі пані з делікатними зубами ще й тепер питають: невеличкий шматочок крижівки". Колись їхня куховарка приходила по жирний шмат, важкий, чистий і шпикований. Ще одне мистецтво, що зникло. Тепер уже не шпікують. Поважні родини беруть волового стегна на смажене й ребра на юшку. Мені не треба читати газет, щоб знати, що на світі робиться. З мене досить постати своїх покупців і того, де вони кажуть різати. Я маю на-показ рагу, як і різник з Бельвілю. Одна російська принцеса купує тільки цього. Я не рекомендую крижівки — гірші шматки теж добренькі. Крижівку я надсилаю до Лондону, через Булон пересилати хутко. Коли послати ввечері, завтра вранці це дійде, і я одержу готівку фунтами стерлінгів.

— Так ти зробився англійським різником, Пельо, — крижівка англійцям, а гірші шматки — французам. Я знав тебе за ідеаліста.

— Та я й більший за тебе ідеаліст, — відповів він, — єдиний спосіб зрозуміти політику — це продавати їдло. З часу, як я маю власне діло, замість наймитувати, мені спало в голову багато ідей. Гроші роблять людину інтелігентною.

Коли надійшла якась релігійна куховарка, цей яловичний філософ узявся мені доводити, що всі побожні католички не бояться вмиватися.

Вона пішла, а він далі викладав свої теологічні аргументи:

— Господарі хочуть, щоби слуги відвідували церкву. Вони кажуть, що це робить слугу ввічливим. А, проте, найбільше ввічливості збереглося в толерантних родинях. Це останнє місце, де до господині звертаються з великою шанобою. Там слуга каже: „пані“ таким тоном, що його слуги вже не вживають. Я розумію все в житті, бо я всього робив, навіть підробляв Бургонських слимаків, а це не так легко, як гадають. На це ріжуть ножом з долотцем телячу печінку на міцні котюшки й запихають їх делікатно в черепашки; потім їх продають вам різні бруднюки, і їх краще спочатку вимити. З цього вони втратять трохи на блисківі, але знаєш, що зробив для покупця все, що міг. Я маю велику практику на вулиці Сен-Сюпліс і аж до бульвару Сен-Жермен: попи й королівські камелоти. Я не можу всього казати. Чекай-но, коли я покину свої діла, — а це не забариться, дякуючи пересланню крижівки до Лондону, — і ти знатимеш, що я думаю. Я не такий ошукач, як ти гадаєш. Глянь на цю котлету — вона не перша, навіть не з кращих у шматку; вона сприяє французькій думці, я бережу її професорові Шавалю. Ти не бачиш, як він приходить? Він має краватку. Коли-б я натякнув, що даю йому милостині, він краще подох-би з голоду, а на це вистачить того, що уряд йому

дає. Він любить смажену баранину. Без мене він був-би вегетаріанець і вихвалював-би шпинат — кепська справа для різництва. Я підбадьорюю мистецтва. Він платить мені в кінці місяця п'ять відсотків. Коли надходить порахунок, я йому кажу: „Мені дуже хотілося-б у вас поснідати, коли ваша ласка“. Я даю йому шматок баранини, й ми йдемо їсти до нього. Зробімо це сьогодні, я тебе запрошую...

Пане Шавалю, треба порахуватися, коли ваша ласка. Котлету вирізано, кладіть її поверх баранини. Нас буде троє з моїм приятелем. Дуже вам дякую. Мені треба думок для своєї комерції. Без вас я не міг-би підтримати розмову. Мої покупці багато говорять про Д. Леона Доде з того часу, як панна Гермінія Бертон кепсько вдарила сокирою. Що ви гадаєте про цього парафіянина?

— Д. Леон Доде, — сказав професор Шаваль, — різнитесь від тих політичних діячів, що зрадили все, крім Франції. Він не міняється у своїх переконаннях.

— Випиймо трохи, — мовив Пельо, — поки баранина смажиться; на цей чудовий шматочок треба сорок п'ять хвилин. Саме час поміркувати, чого маємо ми більше в запасі до королевих послуг — штурханців по заду чи оплесків.

— Питання кепсько поставлено, — сказав професор Шаваль, — французькому розумові загрожує небезпека занепасти через традиціоналізм.

Ця прекрасна, занадто рутинна країна найбільше потребує мудрих новотворень. Вона спроможна на велику енергію тільки підчас криз — війн чи революцій. В ній свобода мислити може затерпнути, але не зникнути. З 1789 року демократія розвивається й перемогла всі обставини. Наполеон I, Людовік XVIII, Наполеон III, Д. Деніс-Кошен. Вона переможе й Леона Доде.

Політичні наслідки війни зумовили в світі по-між націями дві форми революцій: з соціалістичними прагненнями, як російський більшовизм, і з прагненнями націоналістичними, як — от італійський фашизм. Може бути, що соціалістична теорія, мавши до своїх послуг більше людей, здатних перевести її в життя, призвела-б цілу Європу до соціалістичної революції через ненависть до війни. В цьому політичному запалі націй, що пориваються до ідеалу, Франція не створила нових легіонів здатних на це людей. Революціонери прибрали в різних націях нечуваних назов: в Росії — більшовики, у Фландрії — активісти, в Ірландії — сінфейнери, в Італії — ардити й фашисти. А Франція залишилася зі старими назвиськами націоналістів і соціалістів. Вона остання в класі що до уяви. Д. Леон Доде раз-у-раз веде своїх старовинних камелотів і чекає свого короля, а Італія тимчасом піднесла своє військо й винайшла вбрання.

— Д. Леон Доде, — сказав Пельо, — уміє крутнутися, щоби грошей здобути чи уникнути кулі. Італія, країна чудової погоди, робить революції сорочки: червоні в гарібальдійців, чорні — у фашистів. А Д. Леон Доде й посивіє в білій білизні.

Д. професор Шаваль знову вівся до своєї мудрої мови:

— Європейські нації тепер дуже випещені, щоб виявляти націоналізм агресивними формами. Коли батьківщина є ідея, то кордони зникають і залишаються тільки дві великі нації Ненависти та Любови.

Всі націоналізми становлять насправді єдину безмежну батьківщину Ненависти. Традиційний у романському католицтві фашизм нападає й убиває тих, хто заперечує його політику.

— І прочищає їх, — додав Пельо, — у нього рицина заступила різки. Це революція брудної білизни: бігачка й чорна сорочка.

— Обидва фанатизми — фанатизм ідеї та батьківщини, більшовизм і фашизм — зіткнулися в Італії. Чи наслідуватимуть французькі консерватори Мусоліні так, як революціонери наслідували Леніна? Це може бути, бо як ми стали наслідувачами, то нам легше принатуритись до латинської, ніж до слав'янської, нації. Людей, що за батьківщину мають ідею, у Франції багато менше, ніж тих, що за батьківщину визнають місце й історію. Знеможена нація не породжує релігій. Новий італійський фанатизм має за причину перелюднення. Перед війною італійці емігрували до обох частин світу. Німецька текстильна промисловість, зокрема грубих, як - от джутові, тканин, набирала робочих рук у П'емонті. Багацько німецьких будівель в Альзасі, Робертсау в Страсбургу, палаци, університети — то є праця італійських мулярів. Аргентина й Північна Америка протягом чверти віку цілими кораблями забирали робітників у Генуї та Неаполі. А після війни Австрія, Угорщина й Німеччина, що недавно потребували італійців, вивозили, навпаки, людей, що бажали втекти від злиднів корони та марки. Італійці, що в Аргентині та Північній Америці, збагатівши на піднесенні пезо та долару, повернулися до рідних сел. Ці два незвичайні явища зниження й піднесення валюти перелюднили Італію, а скупчення людей призвело до політичного руху, спочатку комуністичного й нездатного керувати працею. За ним настав фашистський націоналізм. Чи підуть робітники, що їх Італія вже не посилає по світах, салдатами у здичавілій через війни Європі? Після кожної війни вживають, звичайно, заходів проти переможенного. Переможна Франція знезброїла Німеччину, а тепер її турбує англійська флота та італійська енергія. Чи схоче Італія надолжити свою історичну недолю? Це вже зроблено що до Австрії. Триумфальний Рим збільшує свою славу, допомагаючи бідолашному Відневі. Але серби, перебітники на Адріятиці і спільники ненависних парижан, вчинили замаху проти римських гордоців. Кріспі любив Німеччину з прикрости, бачивши, як облудні французи розташовуються в Тунісі, де живуть сіцилійці.

А ще приниження зазнав Рим через поразку в Абісинії. Розгром під Масовою кладе тінь на італійське військо. Чи гадає Італія змити свої колишні приниження? Коли фашизм обмежить свою енергію на внутрішній політиці, він за приклад стане реакціонерам інших країн Європи; а коли він вийде з державних меж, то вдарить на Південну Славію, Туніс та Абісинію. В усіх трьох напрямках Франція присутня: вона впливник в Абісинії, спільник у Південній Славії і протектор у Тунісі. Франція повинна боятися Італії, якщо фашизм не знітиться через ті самі причини, що й більшовизм: неспроможність створити національну долю. Корисні в політиці чорні сорочки не заступлять потрібного у промисловості вугілля.

Італія може собі зарадити геологічними роботами, як то зробила Голандія, країна низьких, сплюндрованих морем земель, що стала країною пасовиськ, дякуючи загатним спорудам. Голандія боролася

проти морей, а Італія бореться проти сили мінливішої: повіді й замерзання своїх річок, що часом линуць зливою, а часом зовсім пересихають. Коли вона дасть лад своїм водам штучними озерами, то матиме рухальну силу, що в її економіці важитиме так само, як вугляні копальні для Англії. Якщо пан Мусоліні поведе до цього, то зробить свою Італію країною першорядної могутності на континенті.

Але, по-правді, фашизм — то зіпсутість. Він свідчить про занепад духовної сили в Італії, що вона неспроможна повстати проти вжитку ножів та рицини. Фашизм є ганьба в італійській історії, як-от у Франції була Друга Імперія чи Буланжизм, а тепер — „Аксіон Франсез“.

Пельо відмовив:

— Молодики, що зруйнували друкарні — мої покупці. Але вони не жертвуватимуть Республіку так, як мій крам. Вони мають прекрасну білизну й не одягнуть чорної сорочки. Революція брудної білизни ніколи не переможе в Парижу. А то всі пралі повіються.

Д. Шаваль підніс свою склянку:

— Випиймо за Францію це вино з вашого льоху й не відмовляймося жити трохи пристойніше, ані мислити багато доладніше.

— Гляньте на баранячу кістку, — мовив Пельо, — колись я зробив-би з неї кийка. Тепер я продам її фабрикантові зубних щіток. Але за нами є хлопчиська, що тямлять захищати свободу.

— Божественну свободу, — сказав професор Шаваль.

— Переклав В. Підмогильний

ІЛЬКО БОРИЩАК

Польський наступ на Україну 1920 р. у міжнародній політиці¹⁾

В кінці 1919 р., здавши Кам'янець - Подільський полякам, Петлюра з кількома прибічниками прибув до Варшави, де застав політичну ситуацію, схарактеризовану в декларації Андрія Левицького від 2 грудня про зречення від Галичини, Холмщини, Підляшшя, Полісся й частини Волини, яка „створила ґрунт для реальних взаємин державно-правного характеру між Польщею і Україною“...²⁾. „Через цю декларацію місія позискала для України Р. П. Н. доброзичливого сусіда, з яким міг наш уряд вже вести переговори й умовлятися що до допомоги У. Н. Р. зброєю та амуніцією“³⁾.

„Підчас побачень голова місії (А. Левицький) мав нагоду пересвідчитись у добрій волі польських міродайних чинників до щирого підтримання України в її боротьбі за незалежність“. Трохи далі А. Левицький зазначає, хто були ці міродайнні чинники, на яких так розраховував, і чого вони хотіли: „Візит до голови місії представників великої польської посілости на Україні на чолі з графом Йосифом Потоцьким, раут, улаштований 26 лютого 1920 р. членами демократичного центра (польського) персонально для голови місії і гостей-українців, бенкет, на якому взяли участь з боку польського лідери партії П. П. С. Дашинський, Морачевський і лідери людовців... Представники великої польської посілости (на Україні) посвідчили своє заінтересовання у відновленні української державности та інформувались що до майбутнього на Україні політичного ладу і становища приватної власности“... На другому рауті польські соціалісти „засвідчили свою готовість допомагати нам (Петлюрі) в боротьбі проти московського імперіялізму червоного чи чорного однаково“ і з властивим цій партії лицемірством клялися боротися з можливими агресивними планами відносно України з боку польської реакції та імперіялізму“.

Але головним атутом Варшавських політиків була „чесність Пилсудського, на якій так вдаряє А. Левицький у листі до М. Тиш-

¹⁾ Оця розправа є частиною великої праці, що готується до друку, під назвою „Європа й відродження України“ (Суверенність і соборність України в міжнародній політиці від початку світової війни до Ризького миру).

²⁾ З рукописної копії доповіді А. Левицького, що знаходиться в автора цієї статті. 11 сторінок фоліо, друк. на машинці.

³⁾ В цьому самому докладі А. Левицький повстає проти поданих у галицьких часописах слушних коментарів до декларації, яка „не є договором, а її подано було до відома Реч. поспол., як основу для наві'язання стосунків між народами українським та польським“.

кевича від 18 березня 1920 р.¹⁾ (мова про нього буде далі). „...Відношення наші з поляками, дякуючи чесноті пана Пилсудського наближаються до наслідків реальних“. Ця „чесність“ Пилсудського була, взагалі, спеціально Петлюрівської пропаганди за кордоном. „Пилсудський є знаний у всій Європі як щирий і переконаний демократ, що дає нам певну надію, що демократичний український нарід знайде щиру симпатію в серці й духові польських мас“ — писав орган Петлюрівської пропаганди в Парижі „Франсе ет Україне“ 30 січня 1920 р.²⁾

Польська політична концепція була ясна і, врешті, не нова. В іншому місці³⁾ мені прийшлося вже зупинитися на планах польського імперіялізму відносно українських земель у добу Наполеона І. Ці плани, змінивши форму й вирази що до змісту, залишилися ідентичними сто років пізніше, і підчас Мирової Конференції. Тільки 1919 року Польща не мала ще змоги здійснити цілковито своєї програми; існувала все-ж якась, хоч і не щира, контроля Антанти, особливо Англії, а, що важніше, на Україні була ще хоч і виснажена, але міцна духом Галицька армія⁴⁾.

Щоби перевести свою програму, Польщі потрібно було спочатку знищити Галицьку армію, дістати до себе, далеко від Парижу, а особливо Лондону, Петлюру, з яким вона мала всі надії „договоритися“. Для цього, починаючи з квітня 1919 р., Польща, з одного боку, крок за кроком забирає західні землі Великої України, а з другого боку, дуже хитро укладає угоду з Денікіним, ніби-то формально направлену проти Совітів, але фактично проти України. В наслідок цієї угоди й почався наступ Денікіна на Поділля, хоч стратегічно це було нонсенсом. І тут як „деус екс махіна“ являється Польща, лишає свою угоду з Денікіним і, на прохання Петлюри, займає Кам'янець і таким чином стає господарем кількох подільських повітів, в яких скупчилася майже вся тодішня українська інтелігенція.

1) Оригінал цього листа в збірці автора 2 1/2 стор. фоліо на машинці. Рукою А. Левицького: „До Голови Укр. Делег. в Парижі, графу Тишкевичеві“ і підпис „з глибокою до Вас, пане графе, пошаною“ А. Л.

2) Виходило з січня по травень 1920 р. за редакцією Ф. Савченка, але інспіратором був М. Тишкевич. Останній - же є ідейним автором статті католицького журналіста „Боннефона“ в „Ехо де Парі“ від 12/II 1920 р., де вихвалюється щірі погляди Пилсудського відносно перебудови європейського Сходу.

3) „Нова Громада“. Відень, 1923 р. 3 — 4.

4) Тут треба зауважити, що вже у вересні 1919 р., коли вся збройна сила Петлюри складалася з самих галичан, члени укр. місії в Варшаві п.п. Пилипчук та Павлюк заявили кореспондентові „Таймс“ у Парижі, що Польща вимагає від У. Н. Р.: 1) дезінтересма у справі Сх. Галичини; 2) відшкодування польських земле-власників, зруйнованих революцією. Делегати додали, що У. Н. Р. прийме напевне ці умови, і Павлюк пояснив: „Україна може проголосити своє дезінтересма в Галицькій справі, бо ми не маємо жадного юридичного обов'язку відносно цієї країни. Галичани мають своє представництво, незалежно від нашого, на чолі якого стоїть Панейко... вердикт у Парижі буде для нас законом...“

В той час, як це „Таймс“ передавав з Варшави, делегація на Мировій Конференції зі шкіри лізла, щоб довести антанті єдність великоукраїнського й галицького народу, а Поляки й російські білогвардійці за всяку ціну старалися відірвати галичан від Наддніпрянців. Ось така мудра політика тодішніх дипломатів У. Н. Р., які у Варшаві нищили роботу своїх-же колег у Парижі. А вважалося це дуже хитрою дипломатією — „старі малоросійські хитрощі“.

На сцену виступає „чесний“ Пилсудський, який мав-би здобути те, що не вдалося ні польським землевласникам 1807 р., ні Дмовському на Міровій Конференції 1919 р.

Ідея була стара — відбудова Великої Польщі з виходом до Чорного моря. Але цей політично-економічний протекторат над Україною мусив, відповідно повоєнній Європі, де лунали ще, принаймні в дипломатичних канцеляріях, гасла „Право і справедливість“, відшукати нові формули.

„Маємо обо'язок звільнити сусідню Українську націю від несправедливого російського ярма... Польська держава повинна хоч-би і збреею зафіксувати свої східні кордони, в чому досі нам відмовляє Мирова Конференція. Між Росією і Польщею, білорусини на північ, українці на південь утворюють дві буферні держави з широкою автономією, а в дійсності під польським протекторатом... За двадцять років українці й білоруси матимуть змогу самі вирішити свою долю“¹⁾.

Головне для поляків це було „зговоритися“ нашвидко з Петлюрою без якої-будь участі Антанти й поставити її перед „факт а комплі“.

„Ми напередодні угоди з Україною, і по завершенні угоди представимо її клявзули державам Антанти...“ — заявляє міністр закордонних справ Патека представникові „Таймс“ 18 лютого 1920 р.

Українські політики у Варшаві виходили з хибного погляду, що союз з Польщею й Румунією тим самим дасть їм допомогу Антанти, особливо Франції, яка зі своєю могутньою армією грала першу роль у питаннях Східної та Центральної Європи. Розгром Денікіна й Колчака примусив Антанту пригадуватися що до своєї політики на Сході Європи. Ставку на білих генералів було побито, більшовики натискали, і „воленс — ноленс“, не бажаючи ні за яку ціну признати Совіти, прийшлося звернутися до тих самих альбоженів, які ввесь 1919 рік топтали у передпокоях Мирової Конференції і про яких тоді не хотіли й чути, а здавали на ласку Юденічів, Денікінів, Колчаків... В січні 1920 р. в Парижі відбулася чергова нарада Консейль-Сіпрем, на якому було вирішено визнати „де факто“ уряди балтійських і кавказьких держав; тим державам обіцяно було піддержку в разі совітської офензиви, але категорично „пораджено“ самим не займати більшовиків, бо в такому випадкові Антанта не даватиме ніякої допомоги. На Лондонській конференції 6 лютого 1920 р. цю постанову підтверджено, і з огляду на чутки про якісь пертрактації

¹⁾ Заява польських соціалістів французькому журналістові Маурісе Перно, що відвідав Польщу якраз підчас наступу на Україну. Див. статті в Реві ді Монд, а також окреме видання Леприв де ля Польон, Париж 1921, ст. 23 — 24 першого видання. В різних органах П. П. С. диспутовалася східня політика Польщі, і ці дискусії можна зрозумівати таким чином, що в інтересах польської держави є, щоби на руїнах царату повстали Україна та Білорусь, бо безпосереднє сусідство з Росією утворює надзвичайно важку ситуацію, загрожуючи Польщі відвічною небезпекою російсько-німецького альянсу і даючи спрмогу Росії підірвати основу польської державності. Польск. - Укр. - Білор. союз створив-би відпорну силу проти нападаючих. Разом з тим, Україна й Білорусь, що безпосередньо сусідують з Росією були-б примушені на протязі довгого часу вести з нею культурну війну. Отже, Росія була-б занята боротьбою з Україною й Білоруссю, а тим самим Польща сконсолідувалася-би і процвітала-б за спиною України та Білоруси.

Поляків з Петлюрою, спеціально „звернули увагу Польщі не починати жадних ворожих кроків по відношенні Совітів“. З другого боку, Лондонська конференція постановила, що кожна з альянських держав може, як хоче, відновити економічні зносини з Совітами, на чому так настоювали Англія та Італія. У Франції Мілеран, що змінив Клемансо, рішив і надалі триматися „санітарного кордону“ супроти більшовиків. Безумовно, в цей „кордон“ було-б включено й У. Н. Р., її також було-б визнано на січневій празькій конференції, коли-б у той час дійсно існував-би якийсь Уряд на власній території, але такого Уряду вже не було, про що постаралися поляки та Денікін. Признавати-ж за „Уряд“ Петлюру, Левицького і К^о, що перебували в Варшаві, це вже було занадто, хоч як лякалися більшовиків¹⁾.

Французька політична опінія в той час переконалася, що Версальський трактат не дав Франції вичікуваних гарантій безпечности. Німеччина починала вже піднімати голову, а з Совітами відношення були ворожі. І ось в націоналістичних колах виринає ідея ремінісценції славнозвісного „східного бар'єру“, на якому базувалася зовнішня політика старої французької монархії. Ця політика зорганізувала міцний бар'єр між царською Росією й тодішньою Німеччиною, якої центром був Відень. Той бар'єр на крайній півночі мав Швецію, в центрі Польщу, а на півдні Туреччину. З моменту відродження Української держави в формі Козаччини, французька дипломатія весь час має явні або таємні зносини з Україною, яку включає в цей бар'єр.

Завдання відновленого бар'єру мало бути теж саме, що в минулому: боротьба з новим центром Німеччини, Берліном, і Совітською Москвою. Місце Швеції мали зайняти балтійські держави, в центрі залишалась Польща, на крайньому півдні Туреччина й кавказькі держави. Між Польщею й Кавказом лежить Україна, яку дуже веміхалося вищезгаданим французьким колам включити в антисовітський бар'єр. Але між Україною й Польщею є ціла низка конфліктів, про що добре знали в Парижі. Навіть у минулому, коли Польща була могутньою державою, а національна свідомість не була ще однаково сильно розвита на всіх українських землях, і коли козацька держава претендувала лише тільки на Волинь та Поділля, й тоді вже у Версалі знали, оскільки українці ворожі до поляків й оскільки небезпечно для Франції вести українську політику при допомозі Польщі²⁾. Нині, коли український нарід виставив гасло соборности, а Польща не хотіла ні за яку ціну відмовитись від претензій на українські землі, як можна було одночасно включати їх у бар'єр? Це можна було зробити тільки ціною зречення України її західних земель. Тому-то переговори Петлюри в Варшаві викликали таку симпатію і прихильність у правих французьких колах.

Сталось так, що якраз у цей критичний момент для української справи єдиним українським представником у Парижі був граф Михайло Тишкевич. Це була людина вже стара не тільки віком, але й поглядами, що сягали в його у міжнародній політиці до часів другої

¹⁾ Пор. статті в „Пітї Парізієн“ за січень 1920 р.

²⁾ Класичним виразом цього зрозуміння версальським кабінетом польсько-українських відносин є слова видатного міністра закордонних справ Вержена: „Козацька нація також ненавидить поляків, як і московитів“.

французької імперії, а в українській справі геть даліше аж до часів Козаччини кінця XVI віку, коли „Польща й козаки жили у згоді й любові“. Поруч з цією архаїчною реакційністю, Тишкевич був увесь захоплений і ідеєю католицької експансії на Україну. Як вірний син римського престолу й дуже близький до єзуїтського ордену — як не сам Єзуїт — він добачав рятунок своєї душі в окатоличенні України або, принайменше, приведенні її до унії з Римом¹).

Ще 26 червня 1919 р., будучи представником У. Н. Р. при Ватикані, Тишкевич подає меморіал кардиналу Гаспарі, де читаємо: „Могою програмою є утворити незалежну Україну як авангард католицтва на Сході... Тільки католицтво здібне боротися против царату й більшовизму“²).

Концепція Тишкевича це була унія Польщі, Литви й України, і він гордо вказував, що його особа може бути звязком цих трьох народів, бо „походжу від Гедиміновичів, предки мої осіли на Україні й навіть підчас Люблинської унії захищали православ'є, тільки вже пізніше ополячилися і окатоличилися“.

Першого лютого 1919 р. в французькому „Темпе“ з'явилася стаття „Польща, Україна й Литва“, підписана псевдонімом „Ін Українієн генте Рутенус — націоне Польонус, за яким сховався Тишкевич. „В старій Польщі поляки, литовці, русини жили бік-о-бік на протязі чотирьох століть і не проявляли жадних сепаратистичних змагань. Литовський та український сепаратизм є недавнього походження й до нього спричинилися німці. Справжня незалежність Польщі полягає в унії з Литвою, і той, хто поборює цю унію — будь то поляк, будь то литовець, будь то українець — працює проти справжніх інтересів Польщі, Литви й України“. Далі читаємо скарги з приводу того, що Антанта не проголосила Польщу в кордонах 1772 року, і що у 1918 року польський національний комітет у Парижі не включив Україну в кадри польської держави, чим зіграв на руку німцям... „Ті, що претендують на владу на Україні, є в дійсності свідомими чи несвідомими агентами Німеччини... Україна не знайшла ще свого Пилсудського, який є першим справжнім вождем польської держави. Гетьман Скоропадський був забавкою німців, а його наступники перебувають під німецьким впливом“.

Не зважаючи на такі погляди, які не були якоюсь спеціальною таємницею, весною 1919 р. Тишкевича назначено представником до Риму, звідки переводиться в Париж, де мав-би своїм іменем переконувати Антанту, що „українці не є більшовики“. Тільки з початку 1920 р., в звязку з вищезгаданою політичною ситуацією, діяльність Тишкевича починає давати наочні наслідки. Це в контакт з ним і виробляється ідея „східного бар'єру“ з тою важною різницею, що в своїх донесеннях до Петлюри й комунікатах до української емігрант-

¹ Докладніші інформації про акцію Тишкевича можна знайти в нашій брошурі „Лес Містіфікацієс ді Комте Міхель Тишкевіч“ (вел. 8^о, 20 стор.), виданій в Парижі 1920 р. під псевдонімом Ф. Богун.

² В Римі Тишкевич видав брошуру під назвою „Україна й релігійна унія з Римом“ (Ль Україн е ль Уніон релігієз авек Ром, видання східного інституту католицької пропаганди на Сході), де читаємо „Українська справа інтимно звязана з питанням її унії з Римом“.

ської преси, Тишкевич завжди видавав погляди невідповідальних клерикально-роялістичних груп за погляди французького уряду. Бажаючи позбавитися інших членів делегації У. Н. Р., що раз-у-раз иноді успівали довести до відома українських емігрантських кол про справжній характер діяльності Тишкевича, він через Варшаву добився того, що 30 грудня 1919 р.: Петлюра звільнив усю делегацію, призначену ще в Києві Директорією першого складу, на чолі з Винниченком¹⁾. Від сьогодні, не маючи більше жадної контролю з боку членів делегації, Тишкевич розвиває енергійну акцію по-між французькою правотою опінією відносно польсько-української угоди, добиваючись визнання „України“ в особі Петлюри.

Граючи на руку польській дипломатії, „Франсе ет Україне“ пише 30 січня 1920 р.: „Ми вважаємо, що українське питання може бути вирішеним тільки Польщею та Україною без жадної чужоземної інтервенції“, деб-то без контролю Антанти. „Л'ехо ді Ргін“, орган французького окупаційного війська у Майнці, в цілій низці статей розвиває думку, що захист Західньої Європи та її першого форпосту — Польщі — з боку більшовиків можуть взяти на себе лише українські селяни, і тому треба визнати „їх вождя“ Петлюру. В „Франсе ет Україне“ з'являється новий співробітник „Георгес Бієнаїме“, француз з походження, одружений на польці, україножер старих часів, який підчас Мирової Конференції боронив у французькій пресі польські вимоги на Галичину й, взагалі, був на службі польської пропаганди. Нині, коли почалася „нова ера“ в польсько-українських стосунках, „Бієнаїме“ вже відстоює визнання Петлюри.

Останній у Варшаві в розмові з кореспондентом італійської „Ідеа Націонале“ заявляє: „що не говорили-б про мій побут тут, у Варшаві, він має чисто політичні мотиви — показати цілому світові живучість української ідеї, доказати Антанті, які економічні користі вона матиме від незалежної України“, а кореспондента французького „Матен'у“ запевнює 5 березня: „настає зручний момент оголосити нову війну, бо ми можемо помірятися силами в боротьбі з більшовиками. Світська Росія нічого не дасть Антанті, бо хліб і цукор знаходиться на Україні“²⁾.

Економічні багатства України стають головним аргументом Петлюрівської пропаганди перед Антантою, що цілком відповідало запанувавшому в цей час з легкої руки Ллойд-Джорджа і його економічного дорадника Кейнеса³⁾ „економічному матеріалізму“ в англійській політиці. „Форей офіс“ дуже зручно пристосувало цей своєрідний

¹⁾ Під телеграмою А. Левицького про звільнення всієї делегації, окрім Тишкевича, був підпис „Державного Секретаря“ Христюка, який пізніше заявляв, що його підпис сфальшовано.

²⁾ Інтерв'ю видруковано в числі від 11 березня з портретом Петлюри й підписано „Отаман України нам оповідає свої наміри та надії“. Неук в україн. справі, кореспондент „Матен'у“ подає глупо фантастичні інформації з історії України 1918 і 1919 р., закінчуючи: „Не дивлячись на все, існує незалежна Україна з територією й урядом. Вона досі має ще свого короля, свого Головного Отамана, свого легендарного Петлюру...“

³⁾ Він виставив у своїй книзі „Економічні наслідки війни“ (1920) тезу, що треба придати репараціям Німеччини характер комерційного боргу, а не політичний, як це зробила Мирові Конференція. Теза виключно капіталістична й фінансова.

„економічний матеріалізм“ „Маде ін Енґлянд“ для імперіялістичних цілей британської політики, як у свій час Пітт використовував для цього ідею вільної морської торгівлі, а Канінґ — принцип національностей. Економічна криза Англії вимагала негайного ринку для збуту товарів, а відомо, що „немає більш лицемірної людини, як крамар, товар якого не знаходить місця збуту“ (Гейне). І Англія, з одного боку, починає змагатися до зм'якшення умов Версальського трактату відносно Німеччини, а, з другого боку, робить заходи, щоби відновити економічні зносини з Совітами.

Пристосовуючись до цього нового настрою європейської дипломатії, представники У. Н. Р. за кордоном та „кооператори без кооперації“ в численних нотах і меморіалах вираховувть економічні скарги України, даром що самі ні на йоту не могли розпорятися цим скарбом¹⁾.

Комбінація Петлюри з Польщею мала бути доповнена Румунією теж, звичайно, за рахунок українських земель²⁾. Замість протестів до Мирової Конференції 1919 р. відносно Басарабії та Буковини, ми знаходимо, наприклад, 26 березня 1920 р. в „Франсе ет Україне“ постанову Антанти про згоду на анексію Басарабії Румунією з таким несподіваним коментарем, що на підставі цієї постанови... „Україна може віднині сподіватися швидкого кінця своїх страждань“... В Чернівцях відбувається побачення Василька з Таке-Йонеско, де договорюються про відступлення Басарабії та Буковини взамін румунської підтримки зброєю та піддержкою Петлюри в Парижі. В звязку з цим, 11 березня 1920 р. у румунському парламенті ліберальний депутат Попп прохав визнати Петлюрівську Україну і, при гучних оплесках парламентської більшості, підкреслив першорядну вагу для Румунії факту існування приязної України.

10 березня 1920 р. відновлено було у Варшаві переговори між місією У. Н. Р. і польським М. З. С.³⁾. За тиждень 18 березня Левицький писав до Тишкевича у згаданому вже мною невиданому листі. „В найближчих днях польський уряд, а за ним і румунський (цього ніколи не сталося — І. Б.), має визнати самостійну й незалежну українську державу в певних межах, а також сучасне українське правительство (Петлюру — І. Б.). Поляки вимагають точно окреслених кордонів по річці Збручі й Горині, але, певне, погодяться на річку Стир, буде заключено також військово-економічну конвенцію, і в склад правитель-

¹⁾ В паризьких бульварних часописах можна було читати такі дурниці, що хліб подешевіє у Франції, як прийде збіжжя з України, а для цього треба... допомогти Петлюрі.

²⁾ „Військовий і економічний союз України з Польщею та Румунією є єдиною силою, здібною стримати більшовицьку навалу“ (Андрій Левицький у польськ. „Нова Реформа“). „До польсько-румунської орієнтації належить Петлюра, Мацівич і я“ (Інтерв'ю Тишкевича у Варшавській Газеті“).

³⁾ Підчас процесу Махна 1923 р. виявилось, що паралельно переговорам з Петлюрою подольський Генеральний штаб вів пертрактації з Махном відносно спільної акції проти більшовиків, але Махно не погодився на те, щоб перекинути свої сили й розвернути акцію на правобережжі. Лише після цього прийшлося йти на умову з Петлюрою.

Ще один доказ, що полякам не ходило о утворенні навіть і маленької незалежної України, цікавило їх лише мати збройну підмогу проти більшовиків, руйнувати край, щоб утримувати його більше в анархії й занепаді.

ства (Українського — І. Б.) увійде міністр польських справ і ще один міністр польської національності по нашому вибору. У відповідь правительству СРСР поляки зазначуть, що не визнають уряду Раковського за уряд український, вважаючи його окупантом і узурпатором. Перед умовою мирових переговорів з СРСР поляки поставлять кордони 1772 р.¹⁾, але окремим договором з нами приймають зобов'язання передати нам, як частину території Української Держави, всі простори між Дніпром, Дністром, Збручем і Стирем або іншою річкою, бо це ще не відомо. Головним домаганням поляків в галузі економічній є вільний транзит з Польщі до Одеси. Військовою конвенцією передбачається допомога поляків всіма засобами, а також живою військовою силою, до звільнення від більшовицьких банд і опанування нашим військом всієї Правобережної України; далі союзні зобов'язання продовжується, але поляки не пошлють свого війська на лівий берег Дніпра“.

Цей лист Левицького є ніби пояснювальною запискою майбутнього підозріло лаконічного договору. Бачимо тут ясно польську програму — утворення нашим військом всієї Правобережної України, що під її фактичною економічно-політичною контролею має стати речником польської політики. Правда, що реакційні польські партії і це вважали за мало для себе, домагаючись звичайної анексії Правобережжя²⁾. Але у вік „без анексій і контрибуцій“ формально це було неможливо, і звичайну анексію прийшлося замінити протекторатом; маючи вільний транзит до Одеси, Польща не потребувала більше Німеччини для сполуки з Західною Європою, а володіла-б дешевшим і знаменитим шляхом Середземного моря, шляхом Одеса — Марсель, що позбавив-би франко-польську торгівлю від німецької контролю.

Петлюрівська орієнтація на Польщу, що рвала зі всіма українськими традиціями, що нищила рік тому назад урочисто проголошену соборність, що віддавала українське селянство, зв'язане по руках і ногах, його споконвічному ворогові — все це не могло не викликати спротиву серед українського громадянства, яке залишилось в Кам'янці. Це-ж були в переважній більшості люди, що належали до соціалістичних груп, і ось вони повинні були дати свою санкцію на повернення селян під ярмо польських панів. Незначна частина зразу розірвала з варшавськими політиками і стала на ґрунт Радянської України, а решта (Мазепа) спочатку вагалася, і навіть були розмови про якусь „опозицію“, але вагання ці були не тривкі і А. Левицький міг з задоволенням подати до відома Тишкевича: „я їздив до Кам'янця спеціально для побачення з Мазепою і для порозуміння з Радою Міністрів (сік!). Між Мазепою й Головним Отаманом, взагалі між Радою Міністрів та верховною владою, установилось повне порозуміння, і всі злочинні байки про якесь розходження, навіть про ворожнечу, між мною й Мазепою не відповідають дійсності. Мазепа й Рада Міністрів цілком апробують нашу варшавську політику, яка провадиться у повному порозумінні з українським громадянством у Кам'янці. Тільки

¹⁾ Дійсно, 17 лютого 1920 р. Левицький вислав протест проти виступу в імені України, і ця нота „зустріла прихильне відношення в уряді Річи посполитої“.

²⁾ З приводу цього подався до димісії голова закордонної комісії сейму Грабський.

демагоги й авантюристи агітують проти нас і правительства. Проти нас виступають тільки ті „діячі“ (крапки оригіналу — І. Б.), які хвилюють популярність ставлять вище державних інтересів, які не мають сміливості робити те, що вимагає планова боротьба за незалежність та історичну необхідність“.

І, дійсно, за дуже й дуже малими винятками, переважна більшість української еміграції мовчки апробувала варшавські переговори, міркуючи надвоє: „а може щось вийде“. До того абсолютно відірвані від краю, непоінформовані у справжній політиці Антанти, на яку ще досі молилися, вони були переконані, що варшавські переговори ведуться з ініціативи і зі згоди Антанти. Та і як вони могли інакше думати, коли, наприклад, „криве зеркало“ тодішньої еміграції, віденський тижневик „Воля“, подавало такі офіційні інформації, інспіровані Тишкевичем. „Французький уряд призначив до української паризької делегації окремого дипломатичного представника (сік!). Його завданням є підтримувати постійні зв'язки з українською місією... Взагалі, зацікавлення українською справою серед закордонного громадянства й урядових сфер все більше зростає“. 20 березня „Воля“ вийшла з заголовком: „Цими днями почнуться переговори про негайне визнання нашої самостійності“.

В кінці березня переговорів в Варшаві про створення під егідою Польщі єдиного протибільшовицького фронту з України, Латвії, Естонії, Грузії й Білоруси зайшли в рішучу фазу, і в наслідок цих переговорів Латвія, Фінляндія, Естонія визнали уряд Петлюри. Що до антантських представників у Варшаві, то італійський посол заявив Левицькому: „З боку Італії визнання не буде зустрічати перешкод, як лиш У. Н. Р. опанує певною територією“. Навпаки, англійський посол зауважив: „Англія немає наміру допомагати збройно жадній із сторін, що борються в межах колишньої Росії“. Така категорична заява, проте, не пошкодила пізніше (29 травня 1920 р.) „Волі“ писати: „Англійський уряд дав мовчазливу згоду на польську офензиву“.

Як бачимо, про французького посла Левицький зовсім замовчує, хоч останній у той час був паном становища в Варшаві. Не тому, що французький посол в Варшаві мав інструкції від Мілерана не вступати ні в який контакт з Петлюрою, щоб не заангажувати формально французький уряд у польські плани відносно України, які протирічать постановам міжсоюзних конференцій у Парижі й Лондоні. Крім того, у самому Парижі кілька разів попереджували Замойського не кидатися в „авентір Українієнне“. Але з огляду на те, що ці демарші робилися не прилюдно, а, з другого боку, французька військова місія в Варшаві, мавши безпосередній зв'язок з Фошем, піддержувала жвавий контакт з Петлюрою, — були всі об'єктивні дані вважати, що за варшавською комбінацією стоїть французький уряд.

Зі своїх побачень з антантськими дипломатами в Варшаві А. Левицький виніс враження, що „Антанта фактично передала нашу справу на розгляд поляків. Прошу Вас (Тишкевича — І. Б.) підготувати ґрунт, аби після визнання нас поляками, ми могли здобути визнання всього культурного світу“. Отже, для Левицького шлях на „Куд'Орсай“ ішов через палац Брюля (польське міністерство закорд. справ.—І. Б.). Але „Куд'Орсай“ було зачинено для петлюрівської полі-

тики, бо речником її в Парижі був Тишкевич, саме ім'я якого було для французького уряду синонімом Ватикану. Тут треба згадати, що перебуваючи в Швейцарії під час війни, Тишкевич в контакті з французькими католицькими колами працював над справою сепаратного миру з Австрією (відома спроба князя Сікста Бурбонського, брата австрійської імператриці Зіти І. Б.).

Ця діяльність Тишкевича була дуже добре відома французькій дипломатії, й тому його призначення 1919 р. в Париж, зробило таке неприємне враження на Пісона. Нарешті приїхав Тишкевич в Париж безпосередньо з Риму з рекомендаціями кардиналів і що теж дуже добре було відомо французькому урядові, й разом з головуванням в Українській Делегації мав таємну місію від Ватикану.

А з Ватиканом зносили в той час у французького уряду були дуже злі. Під час війни папа Бенедикт XV стояв на боці центральних держав, і французький уряд мав в своєму розпорядженні цілу низку документів про акцію Ватикану на користь Німеччини¹⁾. Своєю діяльністю в Парижі Тишкевич тільки підтвердив всі інформації, що малися в „Кюе д'Орсай“ відносно його особи. Тому ні 1919 р. ні 1920 р. Тишкевича не приймали на „Кюе д'Орсай“ і речником його там являвся польський посол граф Замойський, родич Тишкевича.

Проте приймали й слухали уважно Тишкевича в штабі Фоша, де починаючи з січня 1920 р., коли Патек перебував у Парижі, поляки розвинули думки, що з огляду на стратегічні умовини фронту відносно більшовиків, їм конче потрібно вирівняти фронт на схід і що в цьому їм може допомогти Петлюра, якому підлягають десятки тисяч повстанців на Україні й т. и. Такі заяви поляків піддержувалися французькою військовою місією у Варшаві, що інформувала штаб Фоша в бажаному для Польщі напрямі. Прихильне відношення Фоша до дезидерат поляків і Тишкевича було врешті єдиною дипломатичною базою, на якій у Варшаві готувався наступ. Польська дипломатія, добре зорієнтована в курсі справ, знала, що погляди Фоша і його генералів не мають жадного політичного значіння, і ні в якому разі не обов'язують французький уряд, негативне відношення якого до переговорів з Петлюрою їм було відоме. Але наступу бажав Пилсудський і цього тоді в Польщі було досить. Проте, Петлюра і його оточення, виховане в старорежимних умовинах царату, де по-над всім панував мундир, захоплювалися відношенням французьких військових, бачучи в них — а це їм було бажано бачити — вислів Франції. В певній мірі тому сприяли також реляції Тишкевича, повні таких, наприклад, дурниць, що католики найсильніша партія у Франції, що Фош буде президентом республіки й т. инш.

¹⁾ Документи ці дісталися в кінці 1917 р. французькій морській контр-розвідці, і уряд не опублікував їх з причин внутрішнього характеру, не бажаючи компроментувати папу в очах французьких католиків (пор. стат. „Оллард'а“ в „Ер Нувель“ від 18/XI, 1920). Про германофільську акцію Бенедикта XV існує велика кількість література, яку зрештою італійський сенатор Руфіні в „Коррієре де ля Сера“ від 20/IX 1920 р.

27 лютого 1921 р. на обіді ¹⁾ в честь католицької парламентарної партії (24 чоловік в палаті 1919 р.) Тишкевич виголосив промову, головним мотивом якої було „Україна зорганізована Францією буде валом проти більшовизму й германо-російського союзу“...

З відповідю виступив лідер католицької партії Гаяр-Бансель, відомий єзуїт і голова католицького селянського синдикату. „... Ключ російської проблеми лежить на Україні... Визнати незалежність інших країн, утворених на руїнах Росії без того, щоби не визнати України — значить, скомпроментувати незалежність усіх країн. Нехай союзники визнають український уряд Петлюри й він тоді негайно зорганізує армію, яка у співробітництві з польською та румунською армією спричиниться до звільнення України, затримання експансії Червоної армії і утворить солідний бар'єр між Совітами й Західною Європою“.

4 березня генерал Маене, член французької військової місії у Варшаві, теж єзуїт, робив доповідь перед комісією закордонних справ Палати депутатів в справі стратегічного положення на сході Європи. Маене заявив, що всі без винятку російські партії, починаючи від крайніх правих і кінчаючи крайніми лівими, є германофілами „в інтересах загального мира необхідно відділити Німеччину від Росії буферними державами, що мали б вихід до моря. Цими державами повинні бути Естонія, Литва, Польща, Україна, Чехія, Румунія. Для нас є бажаним створення незалежної України. Це країна, де найдемо в достатті хліб, шкіри, льону, худоби. Я настоюю особливо на вазі українського фронту. Вже селяни повстають в запіллі Червоної армії, так як колись під Денікіним“...

На другий день Маені зробив в цьому-ж дусі детальну доповідь Мілеранові й Фошеві, яким настирливо вказував на необхідність негайної організації армії Петлюри з допомогою Польщі. „Угода з Петлюрою — казав він — є єдиним порятунком для Польщі. Сама вона не витримає більшовицького наступу весною, тільки повстання на Україні в запіллі Червоної армії може врятувати становище Польщі“. Маене запевняв, що Петлюра вже виїхав на Україну, де керує повстанцями...

26 і 27 березня підчас дебатів в палаті про закордонну політику Гаяр-Бансель в довгій промові інтерпелював Мілерана в справі визнання уряду Петлюри. „Українська Делегація в Парижі має відомості, що українські війська, на чолі з Павленком, почали наступ на Жмеринку... взагалі більшовики тримаються на Україні по залізницях, не маючи відваги віддалитися від них, а також в кількох містах, звідкіля роблять карні експедиції на селян, аби дістати від них хліба та фуражу. Депеша з Берна (така нісенітниця дійсно з'явилася. І. Б.) сповістила, що українські війська заняли Одесу і що йде енергійна протибільшовицька акція Національної Ради в Києві (сік!), яку піддержують повстанці на Полтавщині та Катеринославщині“. Промовець закликає Мілерана повести активну політику на Україні. „Я при-

¹⁾ Цей обід відбувався в готелі „Контіненталь“ і на ньому були присутні, між иншим, граф „де Сеннес“ відомий монархіст, делегати Магалон, Ле Коер — Гранд-мезон, — обидва єзуїти, публіцист Гішен, відомий полонофіл, редактор черносотенної „Ля Лібр Пароль“, Йозеф Дене („Денаіс“) та... Чхеїдзе...

знаюся, не розумію уряду у цьому питанні. І я дивуюсь, що гряд не використовує випадку щоби розширити й забезпечити в такий спосіб наш вплив у країні, куди нас тільки й просять, щоби ми прийшли (така „освідомленість“ Г. Б. пояснюється тим, що матеріяли дав йому Тишкевич, І. Б.). Я тим більше здивований, що вже давно, Пане Президенте, Ваші урядовці мають прихильні інформації що до визнання України“. Тут Г. Б. читає звіти французьких військових в Румунії, Варшаві й Берліні, прихильні до Петлюри й нараз ефектно заявляє, що „Петлюра вже на Україні на чолі своєї армії і він абсолютно відданий Франції... більшовиків вже вигнано з Одеси й незабаром виженуть їх із усієї України, лише тільки допомогли - б українцям. Це буде не без інтересу для нас, бо Україна постачатиме нам силу збіжжя й сировини, яку так потребуємо“... Вслід за Маєне Гаяр-Банселя вдаряє, що „для забезпечення запілля своєї армії поляки потребують України“. Торкнувшись хлібної кризи, що тоді саме лютувала в Парижі, Гаяр-Банселя розвинув перед палатою такі чарівні перспективи „самовидці ствердили, що врожай на Україні був добрий за два роки, особливо за останній, що більша частина цього врожаю знаходиться в українських селян, і що нам треба зговоритися вище з Україною, аби цей урожай станув у нашу диспозицію. Зауважте, що замість того, щоби тратити на розмінні (цеб-то купуючи хліб з Америки, де курс франка стояв низько. І. Б.), на Україні ми виграємо... ось чому я настоюю, щоби голова Ради міністрів поспішив визнати Україну (Петлюри І. Б.) і дав-би їй в імені французького уряду підтримку. Я знаю, Вас турбує справа Росії, Великої Росії. Борони мене лихословити як-небудь Росію! Навіть по всіх нещастях, навіть по злищенню нашої справи у найтяжчу хвилю нашої історії ми не повинні забувати, що підчас перших років війни вона зробила нам незмірну прислугу. Але хто? Мусимо признати, що царат“... Далі йде панегірик Миколи II., чим і кінчається промова¹⁾.

Реального політичного значіння промова Гаяр-Банселя не мала жадного й Мілеран навіть не вважав потрібним в своєму експозі по закордонній політиці згадати про Україну. Що до преси, то за винятком клерикального „Кроа“ та роялістичного „Акціо Франсе“ вона обійшла мовчанням інтерпеляцію Гаяр-Банселя, як взагалі обходить мовчанням виступи монархічних депутатів.

Це, як завжди, не затримало Тишкевича розіслати по всіх українських місіях і часописах, не кажучи вже Петлюрі, тріумфальні телеграми про великий дипломатичний успіх УНР, як вся палата була зацікавлена промовою Гаяр-Банселя й т. и.

Більше значіння мала промова де-Монзі²⁾ в сенаті 26 березня 1920 р. На підставі меморіялу Тишкевича, виробленого ще початком 1919 р. при Сидоренкові, що звучав „від незалежності України залежить

¹⁾ Цю промову, разом з промовою де-Монзі видано окремою брошурою пресовим бюро української делегації в Парижі. Назва брошури „Пур ль Індепанданс де ль Україн“ 8-о, стор. 36. Передмову написав генерал Кастельно, сучасний голова фашистських організацій, який з задоволенням підкреслив факт утворення угоди Петлюрою з Польщею.

²⁾ В той час, як пишуться ці рядки, де-Монзі є головним прихильником відновлення франко-радянських зносин.

добробут підприємств колишньої південної Росії, в яких лежить французький капітал. Укр. Народ. Республіка зобов'язується взяти на свій кошт частину російського боргу відповідно до кількості свого населення й багатствам краю, а також взяти під увагу французькі інтереси в колишній південній Росії — де - Монзі закидав урядові, що він в свій час не дав жадної відповіді таким цікавим пропозиціям. Зобов'язання українського уряду творять 30% загального російського боргу." Одночасно де - Монзі піддав різкій критиці російську політику уряду в відбудові старорежимної Росії, хоч не вимагав так категорично, як Гаяр - Бансель визнання Петлюри.

В цей самий день Тишкевич давав інтерв'ю співробітникові великого бульварного часопису „Ле Журналь“; інтерв'ю це не потребує коментарів і досить лише подати його текст... „Я можу відкинути більшовиків в Азію, звідкіля вони прийшли, як холера. На це потрібні дві речі дуже легкі й дешеві; з початку признати Україну, яку я представляю, а відтак повернути нам наших (сік!) 100 000 полонених, з якими беремось разом з Балтіком, Польщею створити кордон проти політичної азіатської холери Москви...

...Наш національний герой Петлюра, Голова Директорії...

— Кореспондент: „Але він утік до Варшави“...

Тишкевич: „Так! Він тільки чекає визнання Антанти й повороту наших полонених, щоб вступити в Київ на чолі селян, що чекають його, як месію. Україна — це хлібниця Росії. Ви хочете хліба? Тільки вона може його експортувати. Цукру? На Україні 230 (сік!) цукроварень, створених французами за 1850 — 1870 р.р...“¹⁾

Проте мав повний успіх Тишкевич у Ватикана, бо не забудемо, що Тишкевич мав також мандат від „Української католицької Громади“ у Києві, що доручила йому вжити заходів для надсилки католицьких місіонерів на Україну. Той самий Ватикан, що 1919 р., коли існувала територія УНР, в угоду полякам не рішався післати туди свого представника, нині в новій фазі орієнтації УНР. „призначив апостольського візитатора для України отця Дженокі, людину глибокої культури і з найбільшим знанням людей та справ. Той факт, що візитатором призначено Дженокі, людину дуже цінну в колах Ватикану, показує на його ролі. Він до цього мав делікатну місію в Перу, Константинополі та Сирії²⁾).

Політика Ватикана в українській справі викликала жвавий відгук в паризькій пресі. Радикальний „Раппель“ відкрито обізвав Тишкевича „агентом Ватикана“. Навіть непартійні часописи й ті коментували цю політику, як побіду Польщі. Велика Польща, вплив якої тягтиметься від Риги до Одеси через посередництво України. Такий є фундамент

¹⁾ Нотки комізму звучать в конклюдії журналіста, так говорив з запалом граф Михайло Тишкевич, розмахуючи портретом Петлюри.

²⁾ З офіціозу Ватикану „Ля Корреспонденца“ від 11-ІІ. 1920 р., Пр. 29. В певній мірі надсилки візитатора на Україну зіграли ролі також католицький французький депутат Перолаз, офіціозний франц. представник при Ватикані „Дульце“ та секретар нунція в Парижі Євреїнов, москаль з походження.

Вже по захопленні Києва, Дженокі проїхав через Париж, де Тишкевич на обіді в його честь текстуально твердив, як український нарід мріє про католицизм й закликав французьких попів на Україну.

східньої політики Ватикану, де у свій час послом був Тишкевич... Падеревський, будучи 1919 р. в Римі, обітував папі піддержувати католицький вплив на Україні („Матен“ 16/III. 1920 р.). „Святий престол має надії на Україну й похід від Львова до Києва буде повільним та методичним“ („Ль Інформаціон“¹⁾). Та і як могла инакше реагувати преса, коли Тишкевич демонстративно вислав у Рим телеграму з проханням призначити католицького єпископа в Київ, який ще, до речі, не був в руках поляків?..

15 квітня 1920 р., напередодні варшавського договору, в першому зошиті нового роялістично-католицького журналу „Реві Універсель“²⁾ з'явилася, цинічна формою і змістом стаття князя Михайла Кочубея, дуже характерна для правих українських еміграційних кол польської орієнтації³⁾.

Кочубей починає свою статтю із панегирика польській цивілізації, у протилежність якій Україна „нова жакерія, подібна до Хмельниччини“. Далі довідуємось, що ще 1919 р. Кочубей подав докладну записку Падеревському про унію Польщі з Україною. „Польща, позбавлена своєї сили на Україні, дуже скоро стала другорядною державою, яку врешті й поділили сусіди... Московська, пруська й австрійська легенда зручно розбурила ненависть українців до поляків, видумуючи про якесь тиранство поляків на Україні, про помилки польського уряду, про фанатизм католицького клиру“. Події 1917-1919 р. доказали, що Україна повинна належати або до Росії, або до Польщі... Для свого власного (сік!) інтересу повинна стати Україна частиною Великої Польщі в формі автономного гетманату, але під протекторатом польської держави... Поглиблення в історію Польщі й України мусять переконати найбільших скептиків про спільність та взаємність їх політичних і економічних інтересів, в такій мірі, що нещастя одної завжди погягало за собою лихо для другої... Чорне Море, яке обмиває береги України, витворює для обох країн дорогий вихід у водозбір Середземного моря. Таким робом, зможе врешті повстати дійсно прямий шлях між Польщею і Константинополем⁴⁾. Яка велична перспектива для знову воскресної нації—з'єднати північ і Середземне Море! Унія Польщі й України створить під політичним оглядом могутню державу—справжнього керовника слов'янського світу... Базою цього має бути утворення української католицької партії, яка буде головною зброєю пропаганди й акції. Необхідно, по змозі, швидко

¹⁾ Стаття підписана „Арнауд“ і належить вже згаданому нами вище журналістові Перно. Саме цими днями вийшла книга Перно-а під назвою „Ле Пап, ля політік мондіаль“...де докладно розбирається українська політика Ватикана і до якої сподіваємося незабаром повернутися.

²⁾ Журнал виходить і нині, і є органом націоналістично-фашистської доктрини з католицько-роялістичним ухилом. На чолі його стоїть Жак Бейнвіль, редактор закордонної політики в „Акціон Франсе“.

³⁾ В той час Кочубей не займав офіційної посади в УНР, пізніше, вже в Тарновський період стає в Парижі „особистим представником Головного Отамана“, працюючи паралельно з представником УНР“. Ол. Шульгиним. Окатолічений і офранцужений Кочубей вештався в паризьких клерикальних салонах, але й тут його в серйоз не ставили, називаючи іронічно „Міш.-Міш“. Статтю його вміщено було, щоби підготувати opinie до наступу.

⁴⁾ Це і було здійснено в Варшавському договорі.

зорганізувати цю партію, щоби дати їй змогу захищати справу унії Польщі й України...¹⁾

... Україна Скоропадського була германофільською. Петлюрівська Україна ефемерна й проблематична. Все це повинно доказати Антанті, що Україна ще не дозріла для утворення справжньої нації без допомоги і протекторату цивілізованої держави, а Антанта напевне вибере польський протекторат...²⁾

21/IV 1920 р. в Варшаві підписано угоду між Польщею й Петлюрою. Цю угоду в повному виді досі не оголошено³⁾, і тому не можна подати її, навіть відомо добре, на яких мовах мається оригінальний текст. Оскільки можна уявити собі з різних публікацій, угода починалась такою декларацією з боку Польщі. „Визнаючи право України на суверенне існування в формі незалежної держави у тих її північних, східних та південних кордонах, що будуть установлені договорами Української Республіки з сусідніми державами—Правительство Польської Республіки визнає Директорію незалежної Україн. Республіки під головуванням Головного Отамана української армії п. Симона Петлюри за верховну „владу Української Республіки“. Інші точки договору (певно невідомо навіть скільки їх було) говорили про те, що Польща не визнає уряду Світської України, що укладає військову конвенцію з УНР, за що Петлюра уступав Польщі землі на захід від лінії Збруч і Стир. Вся тодішня⁴⁾ політична ситуація, про яку трактують ці сторінки, дає ясний зміст і характер Варшавської Угоди, а ось перед нами невиданий лист А. Левицького до Тишкевича від 27/IV 1920 р., що додає ще кілька цікавих рис.

„Ще один етап в історії боротьби за нашу державність пройдено. Ми заключили з Польщею договір, по якому Польща визнає нашу незалежність і наш уряд на чолі з Головним Отаманом Петлюрою. По договору гравиці між Польщею і Україною окреслені так, як у декларації 2-го грудня... взагалі кажучи, доведення до бажаного кінця наших переговорів з великою перемогою польської демократії над польською реакцією. У той час, як польські реакційні кола бажали миру зі Сов. Росією і поділу України між Польщею і Росією, демократія польська, на чолі з п. Пілсудським, уперто й послідовно прагнула порозуміння польських і українських народів як рівних з

1) Основа такої партії вже існувала в Києві з 1917 р. і як раз від неї Тишкевич і мав мандат.

2) Назва статті Кочубея: „Лес проблеме де ль Еуроп орієнталь“, стор. 145—153.

3) Її не оголошено навіть в офіційних документах (Сосієте дес Націонс. Деманд д'адміссіон данс ле С. д. Н. де ля Републік Українієнн. 20/XI, 1920 р., стор. 12 фол.), якими петлюрівський уряд прохав допустити його до Ліги Націй.

4) В Римі підчас перемов поляків з Світ. Росією і Світ. Україною делегація Петлюри опублікувала кілька точок договору (див. Бережанський „Польсько-світський мир в Ризі“. Источник и Современник 1922. 1). Один навіть зовнішній вигляд угоди говорить про те, що це був договір „ад хок“, не згадано нічого про ратифікацію ні з боку польського, ні з боку українського. І треба признати, що польська делегація в Римі мала деяку рацію твердити, це була приватна угода між Пілсудським та Петлюрою, особистими друзями, він не був ратифікований Сеймом і тому не обов'язковий для мирової делегації* (бережанський оп. цит.) Зрозуміла річ, що в угоді було зазначено також повернення землі польським поміщикам, вільний транзит до Одеси, присутність поляків в україн. уряді й. т. и.

рівними, а в негативних рисах договору винна не демократія польська, а вплив польських імперіялістів, з якими не міг не числитись п. Пілсудський. Завтра має бути оголошений акт визнання а в ближчих днях сподіваємось акту амністії і зміну режиму в Східній Галичині (цього так і не було І. Б.)... Хай судить нас історія, ми з радістю приймемо вирок, навіть жорстокий вирок, аби він був - би винесений вільним українським народом в незалежній українській державі. Сподіваємось, що факт заключення польсько-українського договору вплине на відношення до нашої державної ідеї в державах Антанти й допоможе Вам у Вашій тяжкій праці. Прошу дуже напружити всю енергію, аби за визнанням має у Варшаві наступило визнання України всім світом¹⁾.

Польсько-Петлюрівську угоду було підписано в такий спосіб, щоби поставити саме тоді засідавшу конференцію в Сан-Ремо перед („довершений факт“) „факт аккомплі“. Хоч конференція мала своїм офіційним завданням розгляд репараційного та турецького питання, але за кулісами жваво трактувалося і російське питання. Повного тексту варшавської угоди не мала не тільки Англія і Італія, але навіть і Франція, бо Польща мала свої зрозумілі резони сховати цей текст.

В останні дні конференції надійшли вісти, що поляки почали наступ на Україну й найбільшу ворожість цей наступ зустрів у англійців. Англія взагалі була проти розширення французького впливу на сході Європи, а в Польщі вона бачила сателіта Франції. Ситі й промислові кола вважали варшавський договір проявом експанзії французького капітала. Уряд все більше нахилився до угоди з Совітами, а ліберальна опозиція в парламенті й чути не хотіла про якісь агресивні наміри відносно Совітів. Саме тоді Робітнича партія заснувала „Національ Генде оф Ріссіян Комміте“, метою якого було поборювати інтервенцію в якій-би то не було формі відносно Совітів. Що до самого Ллойд-Джорджа, його відношення до польського імперіялізму давно було звісно: ще підчас мирової конференції він зауважив „тому що Польща доказала, що ніколи не була здібна до урядування, пропозиція Пишона передати Польщі українські землі, рано чи пізно, приведе до нової війни на сході Європи“²⁾.

В Італії опінія поділилася, що до українсько-польської комбінації. В парламенті була певна група, зложена з „народної партії“ (католицької) і соціалістів-реформістів на чолі з Біссолаті, яка вимагала визнання самостійної України, добачаючи в цьому економічний (ринок для Італії) і політичний інтерес (противовага відносно єдиної Росії, куди прагнула - б Югославія³⁾).

1) „Весь світ“ зрозумів цю угоду такою, якою вона дійсно була, — протекторат Польщі над Україною — і А. Никольському, Петлюрівському міністрові закордонних справ, прийшлося спеціальним циркуляром від 5/VII. 1920 р. прохати своїх представників повідомити уряди, „при яких акредитовані були“, що угода в Варшаві не має жадних натяків на протекторат.

2) Спомини англійського військового журналіста підполковника Репінгтона. Цитую за французьким перекладом 11. 86.

Відносно поглядів ліберальної опінії див. статі „Манш. Гвард.“ від 24/3. 1920 р. та „The Nation“ від. 6/3.

3) 10/2. 1920 р. офіціоз „народної партії“ „Коррієре д'Італія“ писав: „Урядь

Проте уряд Нітті рішуче був ворожий до польської експансії і взагалі заявляв на конференції „не можна забувати ні на хвилину, що Росія не була ворогом, а, навпаки, була союзником Антанти“.

Ллойд Джордж і Нітті обвинувачували Мілерана, що Франція є винна в початому наступі. Мілеранові залишалося тільки знов повторювати, що французький уряд не давав санкції на наступ, що він не був поінформований і. т. и. Йому прийшлося ствердити, що Франція, подібно Англії і Італії, не похвалює польського наступу. Тишкевича, що прибув до Сан-Ремо і прохав 23/IV. 1920 р. окремим меморіалом визнання Петлюри, за що „пропонував“ окупацію Донецького басейну, не було прийнято, а член французької делегації Пилип Бертело заявив журналістам, що Антанта не приймає до відома варшавської угоди...

Між тим „війська польської республіки пішли вперед, вступаючи глибоко на землі України"... (з маніфесту Пилсудського). Колишній польський соціаліст поніс в українські степи хоругви Яна Казіміра і Стефана Чарнецького, а за ним ішов теж колишній член УСДП Симон Петлюра. 8 травня 1920 р. польське радіо рознесло по цілому світові „Наша кавалерія дня сьомого травня, а наша і українська інфантерія дня восьмого обсадила місто Київ"... Українська трагедія увійшла в нову фазу.

повинен нарешті взяти ініціативу визнання України" і дійсно 19/II парламент прийняв резолюцію депутата Коріса про визнання України.

Пор. статі про Україну в економічних органах „L'alleanza Economica" 28/2. і „Sindacato Cooperativo" 1/III. 1920 р. прихильно поставилися до польсько-петлюрівської угоди. Старий Луцкати, який в розмові з Марголіним, представником Петлюри в Лондоні, визнавав правильним утворення дуже сильної та великої Польщі, „якій Україна повинна була відступити Галичину" (А. Марголін. Україна й політика Антанти. Берлін. п. д. стор., 231.

СЕРГІЙ ШАМРАЙ

Хвилювання робітників на Межигірській фааянсовій фабриці 1857 року¹⁾

I

XIX вік в історії господарства на Україні відзначається переходом від сільського господарства до господарства фабричного. Зародження фабричної промисловости припадає ще на XVIII вік (не рахуючи, звичайно, деякі галузі фабричної промисловости, що існувала й раніше), але більш інтенсивно проводиться закладання фабрик з початку XIX в., а набуває великої інтенсивности та розмірів в середині цього віку.

Початки фабрик мали в більшості випадковий характер. Приїде якийсь чужоземець - майстер, зацікавить якогось поміщика, й той закладає певну фабрику, не рахуючися цілком з умовами місцевости, ні з попитом місцевого ринку. Від цього залежало й те, що деякі фабрики швидко щезали, не знаходячи ринку для своїх виробів. Але це не спиняло поміщиків і кількість фабрик все зростала, та зростала. Що-ж примушувало поміщиків закладати фабрики? здавалося - б, що становище господарства на початку XIX ст. не було до цього вповні сприятливе. Розвиток торгівлі, що почався вже наприкінці XVIII в., колосальний зріст хлібного експорту на Чорне море, — це давало підстави для поширення сільського господарства, для інтенсифікації праці в хліборобстві. Так воно й було, але справа полягала в тому, що і збільшене хліборобське господарство не вповні використовувало селянські руки, які отже можна було прикласти ще до чогось іншого. Крім того величезна продукція хліба перевищувала попит на нього і примушувала поміщиків подумати про те, куди збути лишки його. Організація фабрик в значній мірі й використовувала ці лишки. Обезземелення селян при утворенні кадру фабричних робітників відкривало ще певний збут хліба на вигідних для поміщиків умовах.

Закладанню фабрик сприяв і економічний розподіл тодішнього села, що підготовляв кадри робітників для фабрики. Як підкреслено

¹⁾ Матеріалом для нашої розвідки послужило „Дѣло о волненіи крестьянъ имп. Кіево-Межигорской фаянсовой фабрики“, Київський Губарх, Справа № 183. Крім того, з літератури найбільше використано було такі праці: Фундуклей „Статистическое описаніе Кіевской губерніи“, т. I — III, Петров „Ист. - Тоографическіе очерки древняго Кіева“, Закревскій „Описаніе Кіева“, т. I — II, Довнаръ-Запольскій „На зарѣ крестьянской свободы“, статті в тогочасних газетах „Кіевском телеграфѣ“ і „Кіевлянинѣ“ й т. ин.

в виданні Фундуклея, в Київщині в 1840-х роках, обробляли панську землю власно самі селяни тяглі й напівтяглі, які складали разом коло 30 % цілої кількості поміщицьких селян. Решта - ж 70 % — селяни піші, бобилі та огородники — не були використані вповні у відповідній праці. Панщина, яку вони мали робити, була, не менша, ніж панщина селян тяглих, що були забезпечені землею, і ось поміщики повинні були вжити їх на не хліборобській, в більшості, праці, бо ці селяни не мали робочої худоби. А тому заложення фабрик, які дали - б змогу прикласти до роботи велику кількість робочих рук, праця яких фактично не оплачувалася, — це було корисним винаходом для поміщництва. Поруч з цими даремними робітниками, поміщики мали також свої ліси, що давали їм дрова, мали часто також і даремний матеріал, напр., глина). Поруч з цим, вони могли уділити частину терену з-під старих культур, до засіву новими кориснішими, що були потрібні для власної фабрики. Так, напр., прибуток з бурякових плантацій далеко перевищував те, що приходило з засіву інших культур, окрім пшениці. Великі простори степової землі давали змогу уділити частину для випасу величезних отар овець, які давали вовну на свої - ж суконні фабрики й т. инш.

Таким робом, кількість фабрик і продукція їх колосально зросли. В Київщині кількість фабрик за 6 років зросла майже в $2\frac{1}{2}$ рази, а продукція в 3. Особливо це помічається у відношенні до цукроварень: тут за 6 років кількість фабрик зросла в 4 рази, а продукція в 40 ¹⁾. Правда, як ми зазначали вже, частина фабрик в деяких галузях продукції не розвинулася. Але знов-таки деякі фабрики (коли кількість фабрик зменшилася), що залишилися, значно збільшили свою продукцію. Інші - ж заводи, що дійсно підупали й позакривалися, не зникли цілковито. Вони дійсно закрилися, але на їх місці, в їх будинках, майже всюди з'явилися нові фабрики, що виробляли інші продукти. Таким робом, в більшості випадків фабрична діяльність не зникла, а лише пристосувалася до місцевих економічних умов.

Становище селян на фабриках було дуже важке; здавалося - б фабрика мусила принести для них велику користь: вона давала змогу заробити біднішим верствам селянства. До того й плата по тогочасних низьких цінах на хліб була досить добра. На Київщині селяни на фабриках одержували в середньому від 8 до 70 крб. сріблом на рік (в більшості 30 — 40 крб. жінки менш, напр., в Таханській фабр., по 15 крб. ²⁾). Але в дійсності було не так. Правда, фабрика давала змогу селянинові заробити, але величезна частина цього заробітку йшла поміщику. Головною формою праці на фабриці була, як

¹⁾ Для цілої Росії загальна кількість фабрик:

в 1724 р. —	233
„ 1804 „ —	2.423 з 95,2 тисяч робітників:
„ 1833 „ —	5.664 „ 274,0 „
„ 1858 „ —	12.259 „ 548,9 „

Кількість цукроварень збільшилася в цілій Росії з 1800 року по 1852 в $213\frac{1}{2}$ разів (Довнар-Запольскій, *op. cit.*, с. 175).

²⁾ Деякі одержували правда й більше 70. Але це були одиниці, майстри, головним чином, чужоземці.

ми знаємо, панщина. Але з часом панщина почала замінятися найманою працею¹⁾; причина цього полягала в тому, що наймані робітники далеко краще працювали за кріпаків. Та й тут пани-поміщики діставали велику користь. Селяни-майстерові, що працювали на фабриках, мусили, як кріпаки, платити плати панові замість панщини, яку вони мали робити; на цю плату і йшла більша частина їхнього заробітку. Часто також в ці часи поміщики просто так робили: вони здавали від себе групу селян у робітники на якусь фабрику й самі їм платили по місцевих дуже низьких цінах, вираховуючи також і за панщину. Отже, велика платня від фабрики йшла поміщику. Таким робом, фабричні селяни в дійсності діставали значно менш, ніж їм належалося й поміщики вмів визискувати й тут своїх селян, дістаючи до того колосальні прибутки від фабрики. Крім того, і в розподілі самої праці на фабриці їх страшенно визискували. Їм, як і на полях, в ті часи в більшості давали працю „уроками“, цеб-то давали певні завдання, на певний термін, але оскільки ці завдання обраховувала адміністрація, то дуже часто тут, як і в с.-г. праці ці завдання вимагали в два рази більшого часу, ані-ж час обрахований адміністрацією; тому часто й бувало, що замість трьох днів праці на тиждень, селяни працювали шість, і їм залишалось для праці над своїм господарством тільки ночі та неділя²⁾).

Правда, у фабричних селян було право скаржитися. Але користуватися цим правом вони фактично не могли. Кожну спробу скарж директор фабрик, виставляв як непокірність, бунтарство і т. ин., та суворо карали: різками, засланням до Сибіру, а деколи й гірше, напр., розстрілом за одну спробу подати скаргу.

Важну роль в цих утисках відігравали самі директора, прикащики доглядачі і т. ин. Кари різками, катування і навіть вбивство³⁾ робітників практикувалося повсюди. І порятунку від них не було. Скарги помагали мало, але все-ж не дивлячися на малі наслідки цих скарг і на суворі кари за них, фабричні селяни все частіше й частіше припиняють працю, подають скарги й „бунтують“. Вже з кінця XVIII в., а головне в середині XIX помічається уперта боротьба мастерових з фабрикантами, які не зважаючи на те, що їх становище порівнюючи все-ж було кращим за становище хліборобів-селян, — все-ж уперто борються за підвищення і акуратну виплату заробітної плати проти жорстокостей адміністрації, проти вимоги праці від жінок і дітей і т. инш.

Подібно стояла справа і на Межигірській фаянсовій фабриці. Але раніш, ніж говорити про це, ми дозволимо собі спинитися на самій історії цієї фабрики.

В 1796 року на землях, які належали Київському магістратові, була винайдена фаянсо-фарфорова глина. Місцеві кола, Київський

¹⁾ Хоч і в ці часи ще велика частина кадру робітників складалася з кріпаків поденщиків, які плати не отримували, а робили на фабриці замість панщини.

²⁾ Про це говорять численні скарги селян Київщини підчас повстання 1855 р., так званої „Київської козаччини“.

³⁾ Ці факти, як і відносно розстрілу, подає Довнар-Запольський відносно російських фабрик. Думаємо що, можливість існування подібних прикладів була і на Україні.

магістрат, а також генерал-губернатор Київ, князь Хованський, подивилися на це дуже оптимістично: вони вважали, що місто від цього розбагатіє і прославиться. Німець Краніх, який винайшов цю глину, зробив взірцеві вироби: чайники та чашки. Ці вироби були представлені імператриці Єкатерині, яка їх похвалила. Рішила заснувати фабрику, знаходилося кілька з приватних осіб, що бажали взяти це на себе, але оскільки земля належала магістрату, то він рішив закласти фабрику на міські гроші. Фабрику рішили заснувати для виробу лише фаянсової посуду, виходячи з тих підстав, що фаянсовий посуд вживають ширші верстви людности, а фарфоровий лише дуже багаті люди. Місце заснування фабрики було визнано найбільш придатним в Межигір'ї, в руїнах стародавнього Межигірського монастиря, який згорів 1787 року, але рештки будівель якого можна було ще використати.

Щоб допомогти організації фабрики, імператор Павел 1798 року наказав: 1) віддати ці рештки межигірського монастиря Київському магістрату для заснування фабрики; 2) приписати до цієї фабрики 228 душ мешканців з казенного поселення в Нові Петрівці з тим, щоб фабричні селяни одержували по 36 рублів сріблом на рік, а податки за них має платити магістрат, таким робом селяни звільняються від податків та повинностей, а також і від ставлення рекрутів. Швидко також було до фабрики приєднано і село Валки (або Волки), в кількості 148 душ мешканців. 3) Дано фабриці 4002 десятини лісу й 2087 десятин землі.

З 1798 року розпочалася організація фабрики. За три роки праці було витрачено 45 тисяч рублів, а всеж фабрика не була цілковито готова. Але 1801 року все-ж рішили розпочати виробництво. В цей час фабрика складалася з 3-х новозбудованих корпусів (1 для роблення й опалення посуду, 2-ий для промивання та сушення глини й, 3—млинова машина). Крім того були направлені й відремонтовані три старих монастирські корпуси: для контори, помешкань службовців, для учнів і т. и. Також була збудована цегельня й різні господарські будівлі: стайні, шопи і т. и. За технічного завідувача заводу було призначено Краніх, було також набрано 4 майстрів (3 з Корця, а 1 з Волинської фаянсової фабрики). Крім того (трохи пізніше) було призначено директора фабрики, що мав вести усі справи.

Але надії магістрату на великі прибутки виявилися марними. Фабрика давала лише збитки. На цьому ґрунті відбувалися постійні сварки між магістратом і завідувачем Краніхом, які закінчилися на-решті усуненням Краніха. Замість нього був призначений Віммерт, але ні він, ні пізніші завідувачі (в більшості німці) теж не спромоглися піднести виробництво та збільшити прибутки фабрики. Так гривало до самої ліквідації фабрики: про це свідчать такі цифри:

Роки	Кільк. прибутків	Видатки	Збитки
1805 . . .	8.240 руб.	12.241 руб.	4.001 руб.
1824 . . .	20.625 "	27.370 "	6.745 "
1848 . . .	21.135 "	27.064 "	5.929 "

Правда, треба сказати, що збут посуду налагоджено було погано й розходився він не весь. Отже, коли підрахувати вартість непро-

даного посуду, то сума виробленого буде вищою за суму видатків. Але оскільки цей посуд лежить увесь час без продажу, то вартість його рахувати нема чого. Отже, виробництво посуду перевищувало попит на посуд.

Але повернімося до історії фабрики. 1810 року фабрика з усіма будівлями, приладдями й машинами, — згоріла. Здавалося, що все для неї було скінчено. Та по проханню Київського генерал-губернатора Милорадовича 1812 р. урядом було асигновано допомогу на відбудування фабрики в розмірі 200 т. рублів, а з 1813 р. відновилися вже праця на фабриці. Цей 1813 рік дав навіть певний прибуток; видатків — 53.287 р. 30 к., приб. 65.927 р. 10 коп., % за позичений капітал 5.900 р., отже, чистого прибутку 6.739 р. 80 коп. (не рахуючи непроданих виробів).

1822 року Межигірська фаянсова фабрика зі всіма селянами, землями, лісами, будівлями й т. и. перейшла в завідування імператорського кабінету. Магістрату було повернено всі гроші, що він витратив за весь час існування фабрики (коло 90 тисяч рублів асигнаціями). Були видані певні правила та вироблений штат персоналу.

Праця на фабриці одначе не змінилася від переходу в інше завідування. Не зменшилися також і збитки. Фабрика існувала як-небудь, в ній не заводилися нові машини, її не удосконалювали й т. и. Вона лише якось жевріла, даючи лише добру плату вищому адміністративному та технічному персоналу. 1845 року стався обвал, через підмивання ґрунту струмками, який наробив багато шкод.

Лише в кінці 40 років були зроблені деякі поліпшення на фабриці, як, напр., стали копати глину певними шахтами, а не простими ямами, як раніше. Стали також діставати цю глину з шахт з допомогою вагонеток, замість старого ручного способу. 1857 року були зроблені парові машини. Сама фабрика на поч. 50-х років складалася з 4 корпусів і 2 машин в окремих будинках. Крім того була школа, окремо контора й велика кількість госп. будівель. Все це разом з городами та садами займало 215 дес. Лікарні не було, хоч був все-ж таки фельдшер. Але все-ж фабрика йшла швидким темпом до упадку. Продукція й продаж цілком не зростали, а саме:

Рік	Зроблено на р. ф.	Продано на р. ф.
1823	30.784	27.000
1824	27.370	26.625
1846	21.500	18.000
1847	30.705	21.148

Таким робом, на протязі 25 років продукція лишилася власно без змін, продаж зменшився на $\frac{1}{5}$. 1849 р. прибутків всього було 21.135 рубл., видатків 23.064 р. Крім того 4 % на вложений капітал — 4.000 р. Отже збитків 5.929 рублів.

Такий сумний стан речей примусив владу шукати способу спекатися цєї фабрики й вона була в 1858 р. здана в аренду за 6.000 р. сріблом у рік, Київському купцеві Барському, при чому селяни були звільнені від обов'язкової праці, а казенні ліси від поставки дров. Але ці як раз умови й певний брак капіталу, а також

і адміністративних здібностей у керівників, привели фабрику до цілковитого упадку.

Через якісь чотири роки Барський зрікається оренди. Натомість з'являється думка утворити товариство на паях для експлуатації фабрики, але це не здійснилось. Нарешті, вона була продана за 85 тисяч сріблом (хоч самі будинки коштували 150 тисяч, а земля ще 112) поміщику Шишкову. Але той не зумів її використати. Перший рік фабрика якось працювала (хоч якість посуду впала), на другий майже спинилася і, нарешті, Шишков, посадивши на ній великі гроші, кинув її та втік в свій маєток. Причиною цього неуспіху громадська опінія вважала те, що за керування фабрикою взявся сам Шишков, а за головного майстра, настановив якогось недосвідченого, замість доброго майстра Петерса, якого намічалось виписати з-за кордону і який вже колись працював на цій фабриці (як-раз підчас заворушення 1857 р.).

Кілька років фабрика не працювала. Це турбувало громадянство, і ця турбота виливалася від часу до часу в газетних статтях. Так 1871 року в „Кієвлянині“ (ч. 16), була надрукована стаття, в якій підкреслювалася потреба у відновленні фабрики. Автор статті писав, що зараз привозиться на 1.250.000 р. фаянсового посуду з-за кордону. Крім того привозять його з Росії, з під Москви, з дуже поганого („гжельського“) фаянсу і по дуже дорогій ціні. Між тим Межигірська фабрика, що зараз є найкращою в Росії як по технічному урядженню, так і по природних багатствах, пустує.

Заходи направити справу не допомогли. Даремно призначаються одні за другими торги, — покупці не з'являються (правда, кількість покупців була обмежена постановою кабінету про те, що володіти нею не можуть ні поляки, ні євреї).

Так тривало до 1872 р., коли її купив купець Горов. Але фабрика не відроджувалася й за кілька років спинилася вже остаточно. Одною з важких причин її остаточного упадку, газетні статті намічали колосальну дорожнечу перевозки посуду на залізницях. Виникає питання, чому при загальному зрості фабричної справи Межигірська фабрика не змогла існувати. Питання це важке. Думаємо, що важну роль тут відігравала перепродукція й загальні умови виробництва фарфорового посуду того часу (брак попиту, труднощі перевозки, брак певних удосконалених машин і людей і т. и.). Але головною причиною, на нашу думку, було негосподарське ведення справи. Кабінет сам призначав ціни на посуд, абсолютно не рахуючися з витратами на його вироблення. Цеб-то він міг продавати його навіть менш собі вартости. Платня вищому персоналу була колосальна. Хоч потім вона була й, здається, трохи зменшена, але все-ж це справу не врятувало. Для економії почали скорочувати нижчий персонал, сторожу й т. и., а їхні обов'язки накладали на робітників, звичайно, без платні. Це викликало в свою чергу обурення робітників, яке привело їх до хвилювань 1857 р.¹⁾

¹⁾ Взагалі в ці часи помічається певне, досить сильне хвилювання на багатьох фабриках.

Але раніше, ніж говорити про це хвилювання, розглянемо стан самих фабричних селян і всього персоналу незадовго перед цим заворушенням (початок 50-х років).

Ще після затвердження правил керування Межигірською фабрикою 1822 р. штат службовців її складався: з директора, це був один з найвищих¹⁾ урядових осіб фабрики, який в ті часи мав одержувати 6.000 р. на рік, з майстера завідувача технічною частиною (звичайно з німців), який одержував 4000 рублів на рік, далі з службовців контори: бухгалтера, поліцмейстера, скарбника й писарів, нарешті, з майстрів, що відали окремими відділами фабрики. При фабриці була військова команда, яку набиралося з інвалідів і яка мала тримати сторожу й несла крім того ще деякі функції. Був ще деякий нижчий службовий персонал (грубники й т. и.), кількість яких з часом потроху скорочувалося й функції яких потроху накладались на селян.

Робочий персонал складали селяни сел Нових Петрівців та Валок. На початку 50-х років їх було: в Нових Петрівцях — 1.267 душ (626 чоловіків і 641 жінка), в с. Валках 315 (чолов. 148, жінок 167). В 1857 р. чоловіків було: в с. Н. Петр. — 639, в с. Валки — 180, в 1864 — 900; в 1876 р. — по-над 1.000.

Всі ці селяни поділялися на майстерових і на поденщиків. Майстерових було до 200 осіб, працювали вони постійно на фабриці, одержуючи певну плату. Поденщики мали працювати для фабрики з дні на тиждень, але оскільки й тут провадилася праця „уроками“, то в дійсності доводилося працювати значно більше, праця їх полягала в заготовці дров, глини й т. п. простій праці.

При заснуванні фабрики всім селянам дали землю, на жаль, не відомо по якому способу — подушно, чи як в поміщицьких селян в залежності від забезпечення робочою худобою. Але ми знаємо, що їм було надано право спадкоємності на цю землю й навіть право продажу та з умовою: продажу тільки фабричним-же селянам. З часом відбувається певна диференціяція: частина селян багатіє, скуповує землю й стає куркулями й середняками, більшість-же селян, навпаки, біднішає, спродує свою землю куркулям та утворює великі маси бідняків. Одиноким засобом до життя стає у них заробіток на фабриці. Але й цей заробіток був невеликий. Не говорючи вже про те, що більшість селян працює на фабрику поденно, справляючи панщину, навіть та частина селян, що одержує постійну плату не була добре забезпечена. При заснуванні фабрики було ухвалено платити робітникам і учням по 36 р. на рік. Але пізніше ця плата зменшилася. Перш за все робітники стали тепер робити „здільно“, адміністрація-ж може сильно зменшувати дійсний заробіток (накидаючи иншу працю, яка не оплачується, заводячи різні штрафи й т. и.). Крім того, цілком можливо, що взагалі оплата була зменшена. Про це свідчить приклад учнів. Цю категорію було заведено з 1826 року. Було засновано школу, в яку бралось хлопців до 16 років. Закінчивши науку в школі, учні

¹⁾ Вище за нього стояв інспектор фабрики. Але оскільки він не жив при фабриці, а лише робив певні ревізії від часу до часу, то, безперечно, великого впливу на справи фабрики він не міг мати.

ставали працювати далі на фабриці, де після 2-хрічного, так-би мовити стажу їх поділяли на дві групи: більш здібних до майстерових, на здільну плату, менш здібних в чорноробочі. І підчас науки в школі, і підчас науки на фабриці, учні мали одержувати 36 рублів асигнаціями на рік. Але пізніше це міняється: учні школи цілком перестають одержувати плату, а учні в майстернях дістають від 1 р. 50 к. до 5 рублів сріблом на рік¹⁾.

Так була, мабуть, зменшена плата й узагалі всім фабричним селянам. Крім того ускладнялося їхнє становище різною даремною працею, яку почали на них складати (сторожа, уборка й т. и.). Таким робом, не зважаючи на те, що вони були звільнені від державних податків, повинностей та поставки рекрутів, все-ж їхнє становище було надзвичайно важке; ще-ж гірше було становище іншої головної маси, селян, що працювала без жадної плати, відробляючи лише панщину. І не дивно тому, що навіть ті незначні полегкості, що були на початку існування фабрики, здаються селянам солодкою мрією і вони ввесь час прагнуть до її здійснення. Яскраво це виявилося підчас хвилювання 1857 року.

II

Почалися заворушення в серпні 1857 року в с. Нові Петрівці. Як видно, селяни цього села давно вже ставилися вороже до адміністрації фабрики й із жалем згадували деякі старі пільги. Але 1857 року вони дістали певний прецедент до хвилювання. Сама по собі справа була дрібязкова, але вона стала важливою від того значіння, яке надавали їй як селяни, так і адміністрація, приміщуючи сюди свої економічні інтереси та ворожі відносини, що базувалися на старих кривдах селян адміністрацією. Адміністрація підняла справу про з'єднання всіх фабричних селян Межигірської фабрики в один приход, при чому всі вони мали ходити в межигірську фабричну церкву; церква-ж в Нових Петрівцях мала бути скасована. Таке приєднання селян Нових Петрівців та Валків до Межигірського приходу дало-б безперечно, змогу адміністрації здобути більший вплив завдяки проповідям межигірського попа, який в значній мірі залежав від директора фабрики. Розуміли це й селяни, які дуже вороже поставилися до цього проекту. Разом зі священником с. Нових Петрівців, Костем Величківським, вони починають думати, як-би запобігти цьому приєднанню, і, нарешті, складають два прохання: одно на ім'я мітрополіта Київського Філарета, друге на ім'я керуючого імператорськими заводами.

Вже в цих проханнях в справі церковні приміщуються інтереси економічні й відтісняють справу церковну на другий план. В проханні до мітрополіта цього, правда, не видно. Тут селяни прохають лише залишити їм їх церкву та їх священника, яким вони дуже задоволені, і кажуть, що директор фабрики, Бабушкін, сердиться на цього священника за те, що той поновляє стару Ново-Петрівську

¹⁾ Цеб - то від 8 до 2¹/₂ разів менш.

церкву, в той час, як Бабушкин хоче її скасувати. Друге прохання-ж написано на ім'я керуючого імп. заводами Юлія Івановича Стенбока. Хоч потім ця адреса закреслена й на окремому папірці додано нову: „Его высокопревосходительству г-ну Председателю Кабинета Е. И. В., оберъгофмейстеру барону Петру Казимировичу Мейендорфу“. Заява починається з прохання залишити їм їхню церкву, де молилися їх діди. Але слідом за цим, прохачі зараз-же зазначають, що не наслідуючися прохати грошової допомоги на ремонт церкви, як це робиться звичайно в поміщицьких та казенних маєтках, на підставі законів, вони все-ж, зважаючи на їх злидні й непосильну працю: „всепокорнѣйше просимъ, повелите захваченныя на нашихъ сѣнокосныхъ дачахъ озера: Глушець, Сиверка, Жабынь, Свинковъ, Висовеское и Ситнее, которыя запрудываются ежегодно в 77 рубляхъ, возвратитъ намъ яко собственность нашу и подаритъ разъ на всегда на устройство нашей Ново-Петровской Покровской церкви, равно и старикъ Днѣпръ, который начальство фабрики хочетъ отъ насъ отнять“¹⁾. Далі селяни писали, що вони ці озера будуть віддавати на откуп, а на ці гроші робитимуть ремонт церкви. Підписано прохання (хоч потім закреслено): „все общество села Новыхъ Петровецъ согласно проситъ, за нихъ руку приложилъ Петръ Ильченко“.

Але ці прохання не дійшли в цей раз до тих, до кого їх адресувалося. За селянами пильно слідкував директор фабрики й фабрична адміністрація, які швидко помітили хвилювання селян, а також те, що вони часто збираються в хаті „мастерового“ Ильченка Петра. В його хаті було зроблено трус, при чому були відібрані обидва прохання, а також було заарештовано самого Ильченка.

Довідавшись про цей арешт, селяни захвилювалися. Після праці вони зібралися юрбою коло директора й почали вимагати звільнення Ильченка, кажучи що „вони всі винні“, а не один Ильченко. Директор заспокоїв їх тим, що Ильченко заарештований лише на 3 дні за ледарство, а сам тимчасом (10 серпня) післав повідомлення про це генерал-губернатору Київському (кн. Васильчикову), при чому зазначив, що взагалі П. Ильченко „давно замѣченъ, какъ первый зачинщикъ всѣхъ безпорядковъ и представленъ управляющему имп. заводами, какъ человекъ вредный для общества крестьянъ (sic!), а потому для предупреждения новыхъ безпорядковъ, необходимо нынѣ-же удалить его отъ фабрики, впредь до получения разрѣшенія по этому предмету“.

Рівночасно директор фабрики звернувся й до мітрополіта Філарета з проханням забрати священника Величківського.

Генерал-губернатор наказав цього-ж дня (10 серпня) штаб-офіцеру корпусу жандармів, підполковнику Грибовському, виїхати в Межигір'я й розслідувати, чого бажають селяни. Ильченка-ж він мав привезти до Києва, і пояснити селянам, що той потрібний генерал-губернатору.

Взагалі-ж генерал-губернатор наказував Грибовському, що треба селянам „внушити“, щоб вони безумовно виконували всі розпорядження влади й свого фабричного начальства й додержувалися

¹⁾ Все прохання написано рукою отставного писаря Нових Петрівців Ярмоненка. Останню - ж фразу наведеного уривку, починаючи зі слів „равно и старикъ Днѣпръ...“ вписано рукою священника Величківського.

повної слухняности, попередивши, що за неслухняність та самовільні дії їх буде надзвичайно суворо покарано.

Рівночасно генерал-губернатор наказав Київ. старшому поліцейському прийняти Ільченка, якого припслє Грибовський під арешт, та тримати його при поліції під арештом до нового розпорядження.

Як видно підполковник Грибовський зараз-же виїхав до Межигір'я й заарештував Ільченка; вже 12 серпня на ім'я Київського Військового, Подільського та Волинського генерал-губернатора кн. Васильчикова було подано прохання селян с. Нові Петрівці про звільнення Ільченка. Написано воно було від імени селян Київсько-Межигірської фабрики: Якима Хилька, Якова Волошина й Омеляна Кучеравого, які являлися в даному разі уповноваженими від цілої громади.

Починалося прохання зазначенням, що з огляду на „извѣтъ“ директора фабрики вони заявляють, що завжди всі вони, а також і Ільченко, слухали владу й будуть слухати.

Між тим П. Ільченко заарештований і вивезений не знати куди. Тому з доручення громади, ці селяни прохають звільнити його на поруки, при чому вони зобов'язуються представити його по першій вимозі. Всі-ж вони цілком не бунтівники, й не бунтували, „а ходили только къ своему-же ближайшему начальству съ прошеніемъ освобожденія отъ фабричныхъ работъ, коихъ никогда не производили, женъ и сестеръ нашихъ, ибо мы, получая весьма ограниченное жалованіе, терпя бѣдность, а при употребленіи женъ нашихъ туда-же на работу, до коей они съ прежде существованія фабрики не были опредѣленными, мы еще быть¹⁾ и голодными“. Далі знов повторюється прохання звільнити Ільченка. Закінчується прохання так: „Крестьяне Якимъ Хилько, Яковъ Волошинъ, Омелянъ Кучеравый, а вмѣсто ихъ неграмотныхъ прошеніе подписалъ дворянинъ Иванъ Свицерскій“.

Августа 12 дня 1857 года.

Жительство имѣемъ въ селеніи Новыхъ Петровецъ и деревни Валкахъ.

Тут цікаво одмітити два моменти: перше те, що знов таки прориваються економічні мотиви хвилювання; друге-ж той факт, що хвилювання, що почалось спочатку лише в с. Нові Петрівці, охопило вже і с. Валки. Цей факт яскраво свідчить, що мотивами хвилювання були не церковні справи, бо селяни Валок належали до Вишгородського приходу й межигірська церква була навіть до них значно ближче, ніж їх парафіяльна, — а лише важкий матеріальний стан всіх фабричних селян Межигірської фабрики.

Між тим підполковник Грибовський зараз-же поїхав, як ми згадували, до Межигір'я, де, перш за все, заарештував Ільченка й одправив його до Києва. Про це зараз-же довідалися селяни і юрба їх душ, по-над 60, зібралася до Грибовського прохаючи звільнити Ільченка й загрожуючи, що в противному разі вони всі підуть під арешт. Той трохи заспокоїв їх, заявивши, що Ільченка викликав генерал-губернатор; коли-ж вони всі підуть під арешт, то це буде антиурядовий вчинок і їх усіх дуже суворо покарають.

¹⁾ Мабуť мусило стояти „будемъ“.

На другий день, в понеділок, почалося слідство. Всі селяни були зібрані в справі їх заступництва перед директором фабрики за заарештованого Ільченка, та домагання його звільнення. Всі вони заявили, що Ільченко ні в чому не винний, що вони не хочуть, щоби він один відповідав за всіх, а тому прохали його звільнити. На це Грибовський їм відповів, що при такій постановці питання, щоб-то коли вони всі визнають себе в чомусь винними й виступають проти розпоряджень начальства, то вони всі є бунтівники. Що-ж до Ільченка, то він нічого зробити не може,—нехай він сам виправдується в Києві; селяни-ж можуть, коли забажають, післати двох-трьох селян до генерал-губернатора з проханням швидше розглянути справу Ільченка й т. п. Коли-ж є якісь скарги на фабричне начальство, то нехай вони по черзі заявляють, а він, Грибовський, доведе це до відома генерал-губернатора.

Після цього селяни, обміркувавши між собою справу, виділили делегацію в 6 людей, з від селян фабричних (майстерових) і з від селян робочих (поденщиків), яка мала викласти їх скарги. От в головних рисах, в чому вони полягали.

Скарги селян фабричних (майстерових):

1) З січня місяця 1857 року примушують їх працювати на фабриці по суботах з 6 год. ранку до 5 вечора, а раніше вони працювали по суботах до 12 год. дня.

2) Директор фабрики заявив селянам, що ті з них, які мають в родині більш одної жінки, або кілька дорослих дівчат, мусять присилати їх на фабрику на працю, за що мають одержувати встановлену плату—та яку саме невідомо. Але вони посилати жінок і дівчат не можуть і не посилають, бо жінки й дівчата потрібні їм для господарської праці вдома.

3) Адміністрація фабрики примушує іноді фабричних селян (майстерових)—які оплату одержують здільно) витягати з Дніпра дрова й за це дають їм по чарці горілки. Раніш цього-ж ніколи не бувало, бо вони, майстерові, працюють лише на фабриці, час для них дорогий, бо вони одержують платню не постійно, а здільно від зробленої штуки.

4) Ночну варту тримали раніше наймана команда з інвалідів, тепер-же, вже років 6 чи 7, цю варту мусять тримати майстерові, що вони виконують по черзі.

5) В попередні часи, наймалися на фабрику сторожа, служники, які мусили носити дрова, палити в грубах, та прочищати узимку стежки від снігу. Тепер-же, вже років 10—12, чистять стежки від снігу вони-ж, майстерові.

6) Дуже сильно карають на різки. За найменші провини дають 100—150 ударів різками; минулого-ж 1856 року селянин Омелян Кучерявий за те, що він побився з старостою, був покараний на 200 ударів різок.

Скарги селян робочих (поденщиків):

1) Коли селянин виїздить на коні, чи на волах на працю, з 6 год. ранку до 8 год. вечора (14 годин.), то на спочинок і на попаску худоби дозволяється лише одна година. Це вже триває років 3, раніше-ж давалося завжди 1½ год. на спочинок і попаску.

2) Років 12 тому, коли хтось з селян виїздив на двох парах волів на працю, то й зараховувалося йому за це 2 дні, замість одного¹⁾. Останні-ж часи наказано виїздити на одній парі, за що й зараховується лише один день, між тим селянин, який виїхав на одній парі має працю піший, бо його пара волів запрягається з іншою і зайнята іншою якою-небудь працею.

Тому селяни прохають оскільки пара волів, зіпряжена з іншою парою окремо й робить одну працю, а господар в той час також працює й робить іншу працю, то щоб їм зараховувалося по два дні праці.

3) Від 8 до 18 років селянські хлопці, так звані поденщики, працюють на фабриці по 3 рази на тиждень над якоюсь легкою працею. Селяни вважають, що це за важко для менших хлопців і бажали-б щоб на фабриці працювали лише хлопці від 15 до 18 років, молодші-ж щоб звільнялися від цієї роботи.

4) Від 9 до 14 років селянські хлопці ходять в школу, де вчаться грамоти. В попередні роки на цих хлопців давалося їх батькам по 3 р. асигнаціями на місяць, та років з десять тому цю плату скасовано і хлопці нічого не одержують. Тому селяни прохають платити їм по-старому.

Ці скарги були післано підполковником Грибовським до генерал-губернатора 14 серпня. Але сам Грибовський поставився до них неприхильно. Аристократ, жандарм, він не міг правдиво оцінити ці дрібні але важливі для селян потуги повернути хоч трохи попередніх пільг, хоч трохи полегшити свою долю. Він цілковито став на бік директора фабрики і в рапорті, при якому було додано скарги селян, писав, що ці причини хвилювання не важні, дріб'язкові, й безперечно являються не дійсними. На його думку, як і на думку директора, ці хвилювання виникли завдяки агітації Ільченка та священника Величківського в справі скасування Ново-Петрівської церкви. Ці-ж „дрібні“ вимоги селяни висунули як-раз тому, щоб не виставляти наперед св. Величківського та майстрового Ільченка. Про те, що основною справою, завдяки чому виникло хвилювання, є церковна справа говорє, на думку Грибовського, ще той факт, що селяни весь час кажуть, що Ільченко не винний, а винні вони всі, в чому-ж їх епільна вина не кажуть.

До цього він додає, що об'єднання всіх селян в один фабричний приход є, безперечно, корисним, бо, напр., селянам села Валки до Межигір'я вдвічі ближче, ніж до їх теперішнього приходу — Вишгородської церкви. В цьому додатку ясно помічається вплив директора фабрики Бабушкина.

Але генерал-губернатор, кн. Васильчиков, поставився до скарг і вимог більш уважно; 17-го серпня він наказує підполк. Грибовському уважно перевірити вимоги селян, оскільки мають підстави їх скарги й т. и. А саме, перевірити „жалоби на притїсненія и обиды, дѣлаемыя имъ будто-бы мѣстнымъ фабричнымъ начальствомъ, дѣйствительно-ли отъ нихъ требуется болѣе противъ прежняго работъ

¹⁾ Подібна пропорція існувала й в деяких інших місцевостях Київщини, між поміщицькими селянами.

сь отягощеніємъ для нихъ быта, точно-ли они употребляются къ несоотвѣтственнымъ для нихъ занятіямъ, и, вообще, въ чѣмъ и на какомъ основаніи они стѣснены въ ихъ положеніи въ отношеніи фабрики“.

Рівночасно про це повідомив генерал-губернатор і директора фабрики, запитуючи його чи справедливі скарги селян і чому їх примушують тепер більш працювати й робити невідповідну працю.

Та ще раніше, ніж ці відношення були післані, справа ще більш ускладнилася, вмішався ще й мітрополіт Київський Філарет. Як видно селяни рішили вжити всіх засобів у боротьбі, і ось був висунутий св. Величківський, який доніс мітрополіту Філарету про зловживання на фабриці у відношенні до релігії селян. А саме: минулого 1856 року майстер завідуючи й технічними справами фабрики, Карл Петер, лютеранин (за словами Величківського) святкував великдень по новому стилю й примусив селян у відсутність директора Бабушкина працювати вже у четвертий день свят. Цього-ж року сам директор фабрики Бабушкин також примусив селян стати до праці вже в середу, чого до 1856 року ніколи не бувало. Не святкують також на фабриці храмового свята 24 липня. Про ці хиби писав Бабушкину місцевий благочинний Сикочинський, але той відповів, що робітники піячать, а тому він сказав працювати на четвертий день свят, бо це краще ані-ж піячити. До цього Величківський додав, що це в дійсності не вірно, бо піячить в Нових Петрівцях дуже мало, в церкві-ж бувають майже всі й дуже акуратно.

Про це все мітрополіт Філарет зараз-же повідомив генерал-губернатора, нагадуючи, що такі вчинки мають каратися по законах російської імперії, а саме по стат. 30 і 31 св. законів (вид. 1842 р.), т. 14, „по уставу о предупрежденіи и пресѣченіи преступленій противъ вѣры“, й прохав вжити заходів.

По одержанню цього відношення, генерал-губернатор післав запитання до директора фабрики про те, чи дійсно у них не святкуються свята, а рівночасно повідомив мітрополіта про обвинувачення, які висував Бабушкин проти Величківського.

Крім того, оскільки справа стала набувати більшого значіння, він повідомив про неї кабінет Е. Ім. В.

Тимчасом громада не переставала турбуватися долею Ільченка.

Вона пробує ще раз звернутися з клопотанням про його звільнення й на цей раз знов до самого генерал-губернатора. Але написала це прохання вже сама жінка Петра Ільченка, Параскева, правдоподібно, тому щоб звертання від імени цілої громади знов не викликало у бунті.

Датовано прохання Параскеви Ільченко 19 серпня. Спочатку в ньому нагадується про прохання громади звільнити Ільченка на поруки, а далі каже, що взагалі його заарештовано лише за те, що на нього сердиться директор фабрики Бабушкин за його старання звільнити від праці жінок та дітей селян, а також за одноразове запізнення на працю. Потім вона оповідає, що ходила до директора фабрики Бабушкина та прохала його звільнити Ільченка, але той відповів, що звільнить його лише тоді, коли ціла громада подасть скаргу на свого священика й буде вимагати його усунення, цього-ж громада зробити звичайно не може. Тому, пише Параскова Ільченко,

прохаю звільнити свого чоловіка, бо він постраждав цілком безвинно, попавшись під руку директора, який ненавидить Ново-Петрівського священика. За неписемну Параскеву Ільченко прохання знов підписав дворянин Н. Сви́дерський.

Як видно прохання громади і Параскеви Ільченко вплинули трохи на генерал-губернатора. Спираючися на рапорт директора фабрики від 14 серпня, що на фабриці все заспокоїлося, кн. Васильчиков звертається до нього з пропозицією, чи не можна-б вернути вже Петра Ільченка додому, бо він вже й так добре покараний сидженням в тюрмі. Та не встигла ще прийти відповідь на цю пропозицію, як справа ще більш ускладнилася. Очевидно селяни Межигірської фабрики все-ж встигли полати прохання у вищій верстві¹⁾. До Київського генерал-губернатора надходить конфіденціальне відношення від барона Мейендорфа про те, що на ім'я міністра імператорському двору прийшла скарга селян і майстерових Межигірської фабрики на її адміністрацію про неправдивий розподіл праці й видавання заробітної плати. Тому туди командидується статський совітник Форостовський для розслідування, а також для ревізії фабрики. Мейендорф прохає допомагати всіма засобами Форостовському, щоб заспокоїти селян до приїзда в Київ царя...

На жаль в цьому відношенні точно не сформульовано вимоги селян. Можна думати, що під першою скаргою, на неправдивий розподіл праці, треба розуміти обтяження селян працею, яка не входить в їх обов'язки, також можливо й невірне обрахування терміну часу, потрібного на те чи інше завдання. Що до другої скарги, на неправдиву видачу заробітної плати, тут справа, гадаємо, досить ясна: адміністрація фабрики, як це взагалі бувало і в пізніші часи, намагалася вдержати під різними предлогами частину плати робітникам в свою користь.

Як-би там не було, але ця скарга селян і розслідування Форостовського, не могли бути дуже приємними генерал-губернатору. Це особливо яскраво видно в відношенні до підполк. Грибовського, в якому він надзвичайно сухо повідомляв його, що оскільки він досі не розібрав справедливості скарг селян, то може й не розбирати, бо для цього командировано міністром двора совітника Форостовського. Можливо, що в цьому відношенні зробив вплив на його тон незадоволення кн. Васильчикова на те, що Грибовський нічого не зробив, а лише доносив, що все спокійно й добре, в той час як селяни були доведені до того, що були примушені звернутися до міністра двора, мов-би не довіряючи справедливості розслідувань кн. Васильчикова.

Рівночасно з відношенням до Грибовського, генерал-губернатор після повідомлення про хід подій Форостовському, якого (також і Мейендорфа) він з цього часу весь час інформує про всі свої вчинки.

Слідом за цим починають надходити цілою низкою відповіді директора фабрики Бабушкіна на запитання й обвинувачення його генерал-губернатором, 28 серпня приходить відповідь про несвяткування на фабриці свят. Він відповідає, що Карл Петер, католик, австрійський підданий, запрошений для поліпшення виробництва.

¹⁾ Можливо, що у Ільченка були відібрані лише копії.

завідує лише технічними справами фабрики й наказати всім селянам приходить на працю не міг. Але дійсно праця на фабриці провадиться з четвертого дня, але так, каже Бабушкин, провадилися вони від самого заснування фабрики. Одиноким виняток був лише 1844 року. На лист благочинного Сикочинського він відповів, що п'яницям краще працювати, ані-ж піячити, а інші, як схочуть, то можуть піти в межигірську фабричну церкву, що буде, ніби-то відчинеся в цей час. Що до храмового свята, то воно ніколи на фабриці не святкувалося. Та й крім того, це свято торкається лише селян с. Валки, звільняти їх від праці в цей день не зручно перед іншими майстеровими та селянами.

Рівночасно з цим відношенням директора фабрики прийшло й друге його відношення, — відносно повороту Петра Ільченка. Про це Бабушкин писав „ім'ю честь почительніше просить дозволить оставить его подъ арестомъ до окончанія разсмотрѣнія этого дѣла командированнымъ кабинетомъ Е. В. чиновникомъ статскимъ совѣтникомъ Форостовскимъ, для ревизіи ввѣренной мнѣ фабрики“. Як видно, Бабушкин боявся повороту Ільченка, який міг-би може виявити перед Форостовським якісь неправильності в його керуванні фабрикою, інші-ж селяни менш рішучі та ще й залякані арештом Ільченка, були йому менш страшні.

Слідом за цим прийшла відповідь директора фабрики й на скарги селян. Починає він її з нагадування, що згідно правил затверджених царем про фабрики всі селяни поділяються на мастерових, та поденщиків. Перші повинні весь час, безпереривно працювати на фабриці, за що одержують плату (здільну чи місячну), другі-ж мають працювати лише три дні на тиждень, в різних працях: рубка дров, перевозка матеріалів, посуду й т. и. Плати вони не дістають, бо за це вони звільнені від усяких державних податків, повинностей, а також від поставки рекрутів. Далі Бабушкин дає відповідь на скарги цих двох груп.

Скарги мастерових селян:

1) На підставі вище згаданих правил праця на фабриці повинна тримати що - дня окрім свят і табельних днів, з 6 год. ранку до 7 вечора (13 годин), але по розпорядженню його попередників мастерових звільняли по суботах о 12 год. дня. З цього року він наказав працювати по суботах до 5 год. вечора, а замість того звільнив від праці на фабриці на кілька днів підчас польових робіт.

2) Зараз, з огляду на зріст фаянсового виробництва не стає майстерових. Тому директор фабрики з дозволу председателя кабінету Е. В., рішив вжити до праці й жінок. Він оголосив селянам, що ті, у яких в родині є кілька жінок від 12 до 16 років, можуть, коли хочуть (!), посилати їх на фабрику, де їм будуть давати найлегчу працю, що вимагає не сили, а більш ловкості й за це вони будуть одержувати плату таку як і чоловіки, цеб-то здільно, при чому Бабушкин зазначає, що ніби-от чоловік може зробити від 3 до 12 рублів в місяць¹⁾. Коли-ж ці

¹⁾ Треба сказати, що ці цифри не вірні. В цілій Київщині (за даними Журавського, вид. Фундуклея, 1847 р.) по 12 р. в місяць могли подекуди виробляти нечисленні високо-кваліфіковані спеціалісти (машиністи, техніки, й т. и. Напр.,

дівчата схочуть вийти заміж, то, зазначає Бабушкін, їх звільнять від праці в майстернях. Дехто з селян погодився на ці умови, де-хто ні. Але підкреслює він, на підставі постанови кабінету він має право примусити жінок являтися на працю.

3) Підчас завідування Бабушкіна майстерові лише один раз витягали дрова з води, — 400 куб. сажнів. Але це був екстраординарний випадок: дровам загрожував розлив ріки, який міг знести їх. За це дійсно їм було дано по чарці горілки.

4) Ночну варту дійсно раніше тримали салдати інваліди, але зараз їх майже немає: має бути 2 унтер-офіцери і 8 салдатів, а є лише 1 унтер-офіцер і 1 солдат. Причина та, що на мізерну плату інвалідам ніхто не хоче йти. Тому стали вживати тепер майстерових.

5) Колись наймалися на зиму грубники, що мали палити в майстернях груби й чистити сніг на стежках. Але з 1845 року, з огляду на увагу від 1844 року контролю кабінету на великі витрати, їх було усеунуто, спочатку їхню працю мали робити інваліди, але оскільки їх немає, то довелося й цю працю покласти на майстерових¹⁾.

6) Що до кар, то практика на фабриці така: поліцмейстер фабрики доносить про провини мастерових директору, який вже визнає кару. За прогул карається штрафом, за невеликі-ж учинки в перший раз робиться лише „увіщеваніє“. Взагалі-ж кари такі: 1) дежурство в майстерні по-за чергою; 2) арешт в караульній хаті; 3) різки. Але, зазначає директор, за незначні вчинки він ніколи не карає на різки. Омелян Кучерявий дійсно був покараний, але за те, що він побив (а не побився) старосту (це значить, 200 різок!).

Скарги селян поденщиків:

1) Кінні поденщики працюють літом лише (!) з 6 год. ранку до 8 вечора (14 год.). Взимку-ж від сходу до заходу сонця. На спочинок і попаску їм дійсно давалося лише одну годину, але вони досі на це не скаржилися. Зараз-же (sic!) оскільки це дійсно мало, їм додано влітку ще одну годину. Зимом-ж лишається по-старому, лише одна година.

2) Дозволити поденщикам виїздити на кількох парах не можна з технічних умов, бо тоді фабрика ризикує одного дня мати занадто багато підвод, а другого лишитися цілком без них. Але пари ніколи, ніби-то не спрягаються. В разі далекої поїздки, напр., в місто, поденщику дається два дні, один на поїздку, другий на спочинок.

3) Хлопців до 15 років на фабриці, каже Бабушкін, немає. Хоч тут-же він признається, що, правда, є 6 хлопців від 13 до 15 років, що працюють по садівництву, але він їх не вважає за поденщиків. Крім того, правда, є кілька (?) хлопців, що працюють по очистці

найвища плата: майстри різних фахів на чавунних заводах — 200—250 р. на рік, мирошник 150—200), переважно з чужоземців. Прості мастерові дуже рідко виробляють й половину цього, а частіше одну чверть чи ще менш. Думаємо, що за ці 10 років плата робітникам не могла значно зрости.

¹⁾ Як ми бачимо фабрика завдяки матеріальним збиткам шукає засобів для більшої економії. Але не бажаючи знайти радикальний спосіб для цього, — зменшити колосальну платню вищому персоналу, вони урізують копійки, касуючи грубників та скорочуючи штат інвалідів. Всі-ж ці обов'язки знов таки лягають на майстерових і роблять ще важчим їх і без того важке становище.

глини, але ця праця легка (!) і вони дістають за це плату, від 85 коп. до 1 карб. на місяць.

4) Раніше дійсно учням школи майстерових платилося. А саме, хлопцям до 16 років, „на равнѣ съ прочими учениками“, по 3 р. асигнаціями в місяць. Але 1854 року інспектор фабрики Галямін скасував це, тепер-же замість плати цим учням що два роки шиється одна пара зимового й одна пара літнього одягу¹⁾. Цим закінчується рапорт Бабушкина.

Совітник Форостовський обревізував фабрику. Але що можна було чекати від цієї ревізії! Не в інтересах Форостовського, представника вищої адміністрації, було засуджувати вчинки Бабушкина, який прагнув до збагачення цієї адміністрації коштом пригнічення та визиску фабричних селян. І не дурно доносив 2 вересня Бабушкин генерал-губернатору, що Форостовський, оглянувши завод, знайшов все в порядку й цілком задовольнився поясненнями директора. Рівночасно Бабушкин передає згоду на поворот Ільченка, зазначаючи „для того-же, чтобы на будущее время предупредить подобного рода брожение въ крестьянахъ мастеровой, Петръ Ильченко будетъ удаленъ изъ среды ихъ и получитъ назначеніе, которое не позволитъ ему имѣть вредное на нихъ вліяніе“²⁾. Одержавши це відношення генерал-губернатор наказав Київському поліцмейстеру відправити Ільченка на завод, а рівночасно повідомив про це Бабушкина.

Але, можна думати, всі ці пояснення не цілком задовольнили кн. Васильчикова. Це видно з того суто-офіційного сухого тону, який набувають всі його рапорти відносно цієї справи, вони, так-би мовити, говорили, що це справа не генерал-губернатора, він до неї відношення не має й робить лише те, що йому наказують. Причина цього могла полягати по-перше в тому, що йому наказують. Причина цього могла полягати по-друге в тому, що кн. Васильчиков образився, що вся ця справа, яка підлягала його віданню, якимось пішла по-за ним, безпосередньо між Межигір'ям і центром. По-друге тут могло грати ролю й певне знання становища селян на Київщині, яке бракувало центру, і яке ігнорували особи подібні до Бабушкина.

10-го вересня генерал-губернатор повідомив про пояснення Бабушкина барона Мейєндорфа. „Долгомъ поставляю, писалъ він, препроводить В. В.-претву списокъ съ полученнаго мною теперь донесенія завѣдывающаго фабрикою за № 1127, въ которомъ онъ представляетъ объясненія противъ жалобъ крестьянъ“. Подібний папер післав він і Форостовському. Ані в одному, ні в другому про свою думку він не написав ні слова.

Трохи ясніше проступає його незадоволення в другому відношенні до Мейєндорфа, в якому він, почувавши певно підтримку мітрополіта, виступає з певним осудженням вчинків директора фабрики. Повідомляючи його про пояснення директора фабрики з приводу рапорта мітрополіта Філарета про несвяткування на фабриці деяких свят і працю на четвертий день, так званого світлого тижня, — він пише: „Сообщая свѣдѣнія эти В. В.-спрсу имѣю честь при-совокупить, что какъ по закону и существующему въ здѣшнем краѣ

¹⁾ Цеб-то ці дві пари (можна уявити якої якості) даються в замін 72 карб.!

²⁾ На жаль, яке це „назначеніє“ вказівок немає.

обычаю крестьяне освобождаются отъ обязательныхъ работъ и празнують всю свѣтлую недѣлю и храмовые праздники, то если уставомъ Кіево-Межигорской фабрики не разрѣшено производить работы на фабрицѣ съ четвертого дня свѣтлой недѣли и въ храмовые праздники, — я признавалъ-бы справедливымъ, и крестьянъ фабрики освободить также отъ работъ в этотъ день“. Як ми бачимо, тут, хоч в досить захованій формі, проглядає певне незадоволення кн. Васильчикова, тим більш, що коли-б він виступив в справі якихось инних полегкостей, то йому-б зараз-же закинули бажання зруйнувати кріпацьку систему (від чого він безперечно був дуже далекий), на якій тримається держава й т. инше. В справі-ж церковній він міг виступати більш сміло, почувавши за собою піддержку духовництва¹⁾.

Повідомив про пояснення Бабушкина в цій справі генерал-губернатор також і Форостовського, але в своєму відношенні до нього про свій погляд на цю справу, він не сказав ні слова.

У відповідь 24-го вересня прийшов до кн. Васильчикова від Мейендорфа лист в якому він надзвичайно улесливо дякує генерал-губернатора за допомогу Форостовському й узагалі за його старання й турботи в справі заспокоєння селян. Але про наміри кабінету, чи хоч відповіді, на думку самого Васильчикова (хоч-би відносно свят) немає ні слова.

Між тим мітрополіт Філарет також неприхильно ставився до адміністрації фабрики. Причиною цього були певне рапорти священників тієї місцевости на директора фабрики в справах церковних. Місцеве-ж духовництво ставилося вороже завдяки заходам Бабушкина скасувати инні церкви та перенести приход до Межигорської фабричної церкви. Тому не дивно, що мітрополіт цілком не захотів зміщати свящ. Величківського, про що він в досить категоричній формі повідомив 8-го жовтня генерал-губернатора, заявляючи, що Бабушкин „оговорив“ Величківського, бо той є безперечно невинний. Крім того додавав мітрополіт, „Величковский уже примирился съ Бабушкинымъ въ присутствіи чиновника, прибывшаго изъ Санктъ-Петербурга для ревизіи фабрики“. Це „примирение“ зацікавило Васильчикова і він 5 листопаду післяв відношення до директора фабрики: „Мною получено свѣденіе, что съ наблюдающимъ надъ приходомъ е. Новихъ Перовецъ священникомъ Величковскимъ, котораго Вы обвинили ва вредномъ вліянніи на крестьянъ императорской Кіево-Межигорской фаянсовой фабрики, Вы примирились въ присутствіи статского совѣтника Форостовскаго.

Прошу Вас увѣдомить меня: справедливо ли это свѣдѣніе и какъ происходило примиреніе Ваше съ священникомъ Величковскимъ“.

У відповідь директор фабрики прислав відношення від 16 жовтня, в якому давав цілком дивне пояснення. Він писав, що коли Форостовський викликав Величківського до себе для „поясненъ“ (!), то той „просилъ простить его за причиненные имъ между крестьянами фабрики безпокойства, извиняясь тѣм, что он дѣйствовалъ по совѣтамъ благочиннаго, священника села Вышгорода Сикачинскаго,

¹⁾ Хоч взагалі, треба сказати кн. Васильчиков селянами рідко піклувався, а більш різними дворянами, що прокрадались.

боявся вь случаѣ соединенія крестьянъ вь одинъ приходъ, лишится своего мѣста“. Далі Бабушкин пише, що він ніби-то відповів, що особисто він нічого не має проти Величківського й не сердиться на нього, але як офіційна особа буде виконувати накази, які прийдуть до нього в цій справі у відповідь на його попередні рапорти та заяви проти Величківського.

Генерал-губернатор повідомив про цю справу мітрополіта Філарета.

Думаємо, що коли навіть те, що писав Бабушкин і було правдою, то велику роль тут відіграв Форостовський. „Пояснення“, для яких викликав він Величківського, легко могли обернутися в погрози, під впливом яких темний заляканий сільський піп міг вільно обвинуватити й себе й інших в чому завгодно. В кожному разі можна думати, він в цій справі не постраждав, бо в відношеннях мітрополіта про його справу ми бачимо дуже прихильне відношення до нього.

Нам треба ще згадати про головну особу в хвилюванні селян Межигірської фабрики 1857 р., про Петра Ільченка. 20-го жовтня прийшов рапорт Київського старшого поліцеймейстера про те, що Ільченко відправлений на фабрику (цеб-то, через 1½ майже місяці після наказу про це ген.-губернатора). Йому довелося посидіти в тюрмі майже 2½ місяці, крім того, можна думати, спираючися на слова директора, про нову працю, що мали дати Ільченку, і на фабриці його чекало ще більш важке, ніж раніш життя. Так постраждав цей ватажок об'єднаних фабричних селян, коли він насмілювався виступити від їх імені з домаганнями хоч невеликих полегшень.

На цьому закінчується справа про хвилювання робітників Межигірської фабрики 1857 року. Ми не маємо відомостей, що далі сталося з Петром Ільченком, проводирем організованої маси фабричного селянства, не маємо ми також відомостей про те, чи були зроблені якісь полегкості селянам Межигірської фабрики. Той взагалі вся ця справа є лише уривком з великої боротьби робітництва з капіталістами та їх ставлениками. Але вона є цікавою, як певний показник економічного становища фабричних селян 50 років XIX ст., а також як одна з досить ранніх спроб фабричного селянства на Україні, спільно й організовано, міцно підтримуючи один одного, а також свого проводиря, виступити проти своїх експлуататорів з певним, хоч не великим домаганням своїх прав. Хай ця спроба не мала успіху, хай становище селян після неї стало ще більш важким, але вона мусила ще більш зміцнити та загартувати лави фабричних селян і підготувати їх для дальшої, пізнішої жорстокої боротьби пролетаріату з капіталом.